

Honingzoete wijsheid

Context en interpretatie van Jan van Boendales *Meliboeus* en Dirck Potters *Mellibeus*

Afstudeerscriptie Middeleeuwse Geschiedenis

Dr. R. Stein

40 ECTS

Onderzoeksmaster Geschiedenis, Europa 1000-1800

29 juni 2018

Claudia Fris

1265660

Jan van Galenstraat 42

2014 AJ Haarlem

06 26741062

claudiafris@outlook.com

*Overmatig honing eten is niet goed,
overmatig eer zoeken al evenmin.
Iemand zonder zelfbeheersing
is als een stad waarvan de muur is geslecht.*

(Spreuken 25:27-28)

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Hoofdstuk 1	13
Het <i>Liber consolationis et consilii</i> van Albertanus van Brescia	
Hoofdstuk 2	21
Boendale en zijn <i>Meliboeus: het boec van troeste ende van rade</i>	
Hoofdstuk 3	37
Dirc Potter en zijn <i>Mellibeus</i>	
Hoofdstuk 4	49
De <i>Melibeus</i> als typisch ambtenarentraktaat	
Conclusie	57
Bibliografie	60

Inleiding

Nobody wins when the family feuds: met dit refrein wist rapper Jay-Z in 2017 de aandacht op zich te vestigen. Hij bracht het nummer 'Family feud' uit op zijn album *4:44*, dat de hitlijsten in de Verenigde Staten direct aanvoerde.¹ Publiek en muziekcritici analyseerden zijn tekst gretig: gaf Jay-Z in dit nummer misschien nadere uitleg over zijn ontrouw aan Beyoncé, in reactie op haar beschuldigende album *Lemonade*?² Of doelde hij op een *family feud* buiten de persoonlijke sfeer, zoals spanningen in de rapwereld, de Afro-Amerikaanse gemeenschap of de Amerikaanse samenleving als geheel? Het volgende citaat van een personage in de videoclip lijkt op dit laatste te wijzen, inclusief verwijzing naar president Donald Trumps verkiezingslogan:

[...] some thought that making America great meant making us afraid of each other. [...] America is a family and the whole family should be free. It's like I remember my father saying when I was a little girl: nobody wins when the family feuds.

Met het begrip *feud* bedoelt Jay-Z uiteraard geen fysiek geweld met wapens en knokploegen. Een dergelijke clanstrijd associëren velen tegenwoordig vooral met verre culturen of lang vervlogen tijden. Op die associatie spelen de beelden bij 'Family feud' echter wel in, door allerlei verwijzingen

naar (het populaire beeld van) de middeleeuwen en renaissance: Beyoncé draagt een groot uitgevoerd vijftiende-eeuws hoofddeksel, Jay-Z rapt in een neogotische kerk en al voordat de muziek begint zijn ridders te paard en kasteelheren voorbijgekomen.

Het verband met de middeleeuwen wordt niet helemaal onterecht gelegd. Inderdaad kwamen veten toen regelmatig voor, maar ook toen pleitten er mensen voor verzoening. Twee van hen staan hier centraal: de Antwerpse schepenkerk Jan van Boendale (ca. 1285-ca. 1351) en Dirc Potter

Afbeelding 1: Beyoncé in de videoclip van 'Family feud', met een hoofddeksel gebaseerd op de laatmiddeleeuwse mode. (Link: <https://www.beyonce.com/>)

¹ S. 'Jay-Z' Carter, 'Family feud', op: *4:44* (New York, 30 juni 2017).

² Beyoncé G. Knowles, *Lemonade* (Los Angeles, 23 april 2016).

(ca. 1370-1428), ambtenaar aan het grafelijke hof in Den Haag. Zij voerden hun pleidooi beiden door het schrijven van een allegorische dialoog tussen de rijke jongeman Melibeus en zijn echtgenote Prudentia, die te maken kregen met groot onrecht. Via de zoektocht van dit echtpaar naar de juiste reactie hierop, wraak of verzoening, probeerden de auteurs hun publiek te overtuigen van de voordelen van vrede.

Jan van Boendale en Dirc Potter zijn vooraanstaande figuren in de geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde. Literatuurhistorici hebben dan ook veel aandacht besteed aan hun geschriften: in de negentiende eeuw werden de meeste daarvan in editie uitgegeven, terwijl ook de archieven werden afgestruind op zoek naar biografische gegevens van de auteurs.³ Discussies rondom de toeschrijving van verschillende werken en de lokalisering van hun publiek zijn in meerdere studies te lezen.⁴ Velen, onder wie Dirk Kinable, Joris Reynaert en Petty Bange, hebben Jan van Boendale in verband gebracht met de ontwikkeling van een lekenethiek in de veertiende eeuw.⁵ Hij geldt bovendien als een scherpe criticus van zijn eigen tijd en als bevlogen geschiedschrijver.⁶ In 2002 verzorgden Wim van Anrooij en anderen de bundel *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*, waarin veel van deze thema's aan bod kwamen.⁷ Ook

³ O.a.: J.G. Heymans (ed.), *Van den derden Eduwaert: coninc van Ingelant hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrijc te winnen ende hoe hij Doernic belach*. Uitgegeven met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350 (Nijmegen 1983); L. Jongen en M. Piters, *Jan van Boendale, Lekenspiegel: een leerdicht uit Antwerpen* (Amsterdam 2003); P. Leendertz (ed.) *Der minnen loep door Dirc Potter*, 3 delen (Leiden 1845-1847); B.G.L. Overmaat (ed.) *Melibeus: een geschrift van Dirc Potter: inleiding en tekstuitgave: met enkele nieuwe gegevens voor de biographie en aantekeningen over de bron van de Blome der Doecheden* (Arnhem 1950); F.P.S. Schoutens (ed.) *Dat bouck der bloemen. Handschrift der XVe eeuw* (Hoogstraten 1904); F.A. Snellaert, *Nederlandse gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen* (1869); J.F. Willems, *Les gestes des ducs de Brabant, par Jean de klerk, d'Anvers, publiés par J.F. Willems, membre de l'académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles* (Brussel 1839).

⁴ H. Brinkman, '1330: Jan van Boendale wordt berispt wegens passages in *Der leken spieghel* – een wereldbeeld in verzen', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.) *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 53-57; D. Kinable, 'De opdrachten in Boendales *Jans Teesteye* en *Der Leken Spieghel* als receptiegegevens', in: W. de Geest en M. de Clercq (eds.) *Ingenti spiritu. Huldealbum voor W.P.F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag* (Brussel 1989) 131-163.

⁵ P. Bange, 'Moraliteyt saelt wesen': het laat-middeleeuwse moralistisch discours in de Nederlanden, *Middeleeuwse studies en bronnen* 99 (Hilversum 2007); D. Kinable, 'Een wereldbeschouwelijke spiegel voor de leek: codex Marshall 29', *Spiegel der letteren* 43.1 (2001) 3-31; D. Kinable, *Facetten van Boendale: literair-historische verkenningen van Jans Teesteye en de Lekenspiegel* (Leiden 1998); H. Pleij, *Op belofte van profijt: stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*, *Nederlandse literatuur en cultuur van de middeleeuwen* 4 (Amsterdam 1991); J. Reynaert en D. Hogenelst, *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, *Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* 9 (Amsterdam 1994).

⁶ Kinable, *Facetten van Boendale*; F. van Oostrom, *Wereld in woorden: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013); R. Stein, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994); R. Stein, A. Boele en W. Blockmans, 'Whose community? The origin and development of the concept of Bonum commune in Flanders, Brabant and Holland (twelfth – fifteenth century)', in: E. Lecuppre-Desjardin en A.L. van Bruaene (eds.) *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)* (Turnhout 2010) 149-169.

⁷ W. van Anrooij e.a. (eds.) *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002).

Boendales *Meliboeus* kreeg hierin enige aandacht. Dirc Potters *Mellibeus* is er bekaaid vanaf gekomen in de literatuur. De schrijver zelf en zijn andere twee literaire werken hebben zich in de nodige aandacht mogen verheugen: sommigen bestudeerden Potter als participant in het (literaire) hofleven in Den Haag rond 1400, anderen analyseerden de moraal in zijn werken.⁸ Over de *Mellibeus* zijn de onderzoeken echter spaarzaam, hoewel het uitgebreide onderzoek van Sabrina Corbellini uit 2000 veel goedmaakte.⁹ Zij belichtte onder andere de verbanden tussen Dirc Potters geschriften en de Italiaanse letterkundige traditie.

Alleen over een Middelenlengse uitvoering van het verhaal is sinds het begin van de twintigste eeuw een overvloedig aantal artikelen verschenen.¹⁰ Geoffrey Chaucers *Tale of Melibee* uit 1387 is als onderdeel van zijn *Canterbury Tales* ongetwijfeld de bekendste versie. De *Tale of Melibee* is een vreemd element te midden van de andere *Canterbury Tales*: het wijkt af in lengte, onderwerp en stijl. De meeste literatuurcritici beschouwen het als een ronduit saaie en technisch slechte verhandeling. Veel onderzoek draait dan ook om de vraag waarom Chaucer de *Melibee* schreef. Had hij wellicht een politieke bedoeling? Of ondermijnde hij expres zijn eigen stijl op ironische wijze, om grappig te

⁸ A.M.J. van Buuren, '25 maart 1415: Dirc Potter krijgt bij grafelijk besluit hofstere in leen. Didactische literatuur van een Haags hoveling', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. *Nederlandse literatuur: een geschiedenis* (Groningen 1993) 92-96; A.M.J. van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter: studie over een Middelnederlandse Ars amandi* (Utrecht 1979); A.M.J. van Buuren, 'Dirc Potter, a medieval Ovid', in: E. Kooper (ed.) *Medieval Dutch literature in its European context* (Cambridge 1994) 151-167; A.M.J. van Buuren, 'Een seer notabel boeck: *Blome der doechden* van Dirc Potter', in: A.M.J. van Buuren (ed.) *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Utrecht 1985) 41-54; F.P. van Oostrom, *Het woord van eer: literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987); F.P. van Oostrom, 'Literatuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje, *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1987) 98-112.

⁹ S. Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden: Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù* (Amsterdam 2000).

¹⁰ W. Askins, 'The *Tale of Melibee*', in R.M. Correale en M. Hamel (eds.) *Sources and analogues of the Canterbury tales* (Cambridge 2002) 321-408; W. Askins, 'The *Tale of Melibee* and the Crisis at Westminster, November, 1387', *Studies in the Age of Chaucer, Proceedings* 2 (1986) 105-107; D. Bornstein, 'Chaucer's *Tale of Melibee* as an example of the style clerical', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 12.4 (1978) 236-254; C.P. Collette, 'Heeding the counsel of Prudence: a context for the *Melibee*', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 29.4 (1995) 416-433; J. Cowgill, 'Patterns of feminine and masculine patterns of persuasion in the *Melibee* and the *Parson's Tale*', in C.D. Benson en E. Robertson (eds.) *Chaucer's religious tales* (Cambridge 1990) 171-183; C.R. Daileader, 'The *Thopas-Melibee* sequence and the defeat of antifeminism', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 29.1 (1994) 26-39; P. DeMarco, 'Violence, law and Ciceronian ethics in Chaucer's *Tale of Melibee*', *Studies in the age of Chaucer* 30 (2008) 125-169; L. Staley Johnson, 'Inverse counsel: contexts for the *Melibee*', *Studies in philology* 87.2 (1990) 137-155; G. Stillwell, 'The political meaning of Chaucer's *Tale of Melibee*', *Speculum* 19 (1944) 433-444; J.K. Taylor, 'Chaucer's tale of Melibee and the failure of allegory', *Exemplaria* 21 (2009) 83-104; R. Waterhouse en G. Griffiths, '"Sweete wordes" of non-sense: the deconstruction of the moral *Melibee* (Part II)', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 24.1 (1989) 53-63.

zijn of een boodschap over te brengen?¹¹ Ook Chaucers keuzes bij het vertalen van Renaud de Louens' tekst zijn hierbij onder de loep genomen.

Een dergelijk debat over bedoeling, vertaaltechniek en context bestaat nog nauwelijks over de twee Middelnederlandse versies van het verhaal. Hoog tijd dus om studie te maken naar Boendales *Meliboeus* en Potters *Mellibeus*. Het gaat in de volgende hoofdstukken om de bedoelingen van de schrijvers: waarom vonden Boendale en Potter het urgent om het verhaal over Melibeus en Prudentia te schrijven en welke betekenissen kregen hun teksten in hun specifieke situaties? De analyse van de werken die volgt, zal leiden tot een beter begrip van Boendale en Potter als auteurs. Het voornaamste bronnenmateriaal zijn de versies van de *Meliboeus* en *Mellibeus* zelf. Door die in hun historische context te plaatsen, naar de biografieën van hun schrijvers te kijken en de werken in relatie tot de rest van hun oeuvres te zien, komt een antwoord op de vragen in beeld.

Ook de invloed van het originele werk wordt daarbij niet over het hoofd gezien. Het verhaal over Melibeus en Prudentia werd namelijk in 1246 bedacht en geschreven door de Noord-Italiaanse jurist Albertanus van Brescia (ca. 1195-ca. 1251). Zijn *Liber consolationis et consilii* (*Boek van troost en raad*) verwierf spoedig grote bekendheid en werd vertaald in verschillende Europese talen.¹² Het volgende hoofdstuk bevat een schets van Albertanus' leven en een analyse van de redenen waarom hij zijn *Liber consolationis* schreef. Vóór alles moet zijn traktaat worden geïnterpreteerd als een pleidooi tegen de vetevoering in de Italiaanse stadstaten. Deze studie zal daarom ook een bijdrage leveren aan het historische debat over laatmiddeleeuwse vetevoering en de rol die dergelijke teksten daarin hebben gespeeld.

In de vorige eeuw zijn er binnen verschillende disciplines – onder andere antropologie, sociologie en geschiedenis – studies verschenen over vetevoering. In eerste instantie concentreerden die zich op de invloed van vetevoering op de politieke en sociale structuur van de samenleving. Men kwam tot een zekere herwaardering van de vete: het bleek behalve geweldsuitoefening ook een manier om tot machtsevenwicht, conflictoplossing en vrede te komen. De omstreden mediëvist Otto Brunner noemde het vetewezen in zijn boek *Land und Herrschaft* (1939) een *grundlegendes Bauprinzip* van de middeleeuwse samenleving en haar samenhang van politiek en staat, macht en recht.¹³

Vanaf de jaren negentig vond er in de historiografie een verschuiving plaats. Naast de traditionele, sociologische invalshoeken kozen historici steeds vaker voor die van de cultuurgeschiedenis, onder andere geïnspireerd door de antropologische narratologie en het sociaal constructivisme. Het accent van hun onderzoek verschoof zo van de eigenlijke vetevoering naar het middeleeuwse denken en

¹¹ D. Aers, 'Chaucer's *Tale of Melibee*: whose virtues?', in D. Aers (ed.) *Medieval literature and historical inquiry: essays in honor of Derek Pearsall* (Cambridge 2000) 69-81.

¹² P. Guerrini, 'Albertano da Brescia', in: A.M. Ghisalberty, *Dizionario biografico degli Italiani* 1 (Rome 1960) 669.

¹³ O. Brunner, *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Wenen 1939).

vertellen daarover. Vetevoering wordt niet langer alleen beschouwd als een structurerend principe in gemeenschappen met een zwakke staat, maar ook als een keuze van de mensen in die samenlevingen. Zij creëerden orde en betekenis in de chaos en het onbegrijpelijke, ook door het voeren van en vertellen over veten.¹⁴ Trevor Dean toonde bijvoorbeeld aan hoe kroniekschrijvers betekenis gaven aan gewelddadige gebeurtenissen door ze te verpakken in verhalen over wraak, die gemakkelijk te begrijpen waren voor hun lezers.¹⁵ Aan dit debat, waarin middeleeuwse ideeën en discours over wraak en verzoening op de voorgrond staan, kan een studie naar het Melibeusverhaal een bijdrage leveren.¹⁶ Als literair werk geeft het ons immers een inkijkje in de gedachtegang van de schrijver, die in de tekst argumenten voor en tegen gewelddadige wraak aanvoert. Voor de *Melibeus* van Boendale heeft Jacoba van Leeuwen reeds een belangwekkend artikel geschreven in dit verband: ‘Mag Melibeus wraak nemen? Conflictbeheersing in Middelnederlandse moraliserend-didactische literatuur’.¹⁷ Zij analyseerde hierin de standpunten ten opzichte van wraak die in de *Melibeus* worden vertolkt en vergeleek die met ideeën in andere Middelnederlandse literatuur. In de volgende hoofdstukken wordt op haar bevindingen voortgebouwd.

Het eindresultaat van dit onderzoek is allereerst een typering van het Melibeusverhaal in het algemeen: welke kenmerken en betekenissen van het verhaal overstijgen de onderlinge verschillen en gelden voor iedere hier bestudeerde versie? Daarnaast levert het interpretaties en context op van de *Melibeus* van Jan van Boendale en de *Melibeus* van Dirc Potter. Er is niet gepoogd om een systematische literaire analyse van de werken te maken: de redenen van Jan van Boendale en Dirc Potter om het verhaal te schrijven zijn steeds gezocht in connectie met de maatschappelijke en politieke werkelijkheid van hun tijd. De samenleving waarin Jan van Boendale en Dirc Potter leefden, inspireerde hen tot het schrijven, net als ideeën en geschriften over die samenleving. Maar de auteurs hadden ongetwijfeld ook artistieke motieven voor het schrijven van het verhaal. Met hun schrijfstijl, argumentatie en keuze van metaforen wilden zij zich wellicht verhouden tot andere literaire werken. Die motieven verdienen echter een aparte studie. In deze scriptie gaat het om de vraag, waarom Boendale en Potter het verhaal relevant vonden voor hun doelgroep.

¹⁴ J.B. Netterstrøm en B. Poulsen (eds.), *Feud in medieval and early modern Europe* (Aarhus 2007) 28.

¹⁵ T. Dean, ‘Italian medieval vendetta’, in: Netterstrøm, *Feud in medieval and early modern Europe*, 135-145, 135-138; Netterstrøm, *Feud in medieval and early modern Europe*, 29-30.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld E. Muir, *Mad blood stirring. Vendetta and factions in Friuli during the Renaissance* (Baltimore 1993); G. Kumhera, *The benefits of peace: private peacemaking in late medieval Italy* (Leiden 2017); G. Geltner, *De gesel en de ander: lijfstraffen en culturele identiteit van Oudheid tot heden* (Amsterdam 2014).

¹⁷ J. van Leeuwen, ‘Mag Melibeus wraak nemen? Conflictbeheersing in Middelnederlandse moraliserend-didactische literatuur’, *Queeste: tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 8:1 (2001) 27-49.

Het *Liber consolationis et consilii* en zijn verspreiding

Melibeus, een rijke jongeman, leidt een gelukkig leven samen met zijn geliefde vrouw en dochter. Op een dag keert hij terug van een wandeling in de natuur, als hij thuis een vreselijke ravage aantreft. Zijn dochter ligt zwaargewond op de vloer, vechtend voor haar leven. Zijn vrouw Prudentia heeft zich over haar ontfermd, maar vertoont zelf ook duidelijk de tekenen van mishandeling. Melibeus weet niet wat hem overkomt: hij is woedend, begint te tieren en te schelden. Wraak zal hij nemen op zijn vijanden, en wel zo gauw mogelijk! Prudentia probeert hem echter op andere gedachten te brengen. Kalm en bedachtzaam als altijd noemt ze allerlei argumenten voor vrede in de hoop haar man tot rede te brengen. Een wijs man laat zich volgens haar niet door verdriet meeslepen, maar weet zich te beheersen. Ook is ze het niet eens met Melibeus' wraaklustige woorden. Ze adviseert haar echtgenoot om zijn vrienden te raadplegen voordat hij tot actie overgaat.

Melibeus roept een menigte mensen samen en vertelt hen wat er is gebeurd. Verschillende vrienden en kennissen geven hem advies. Een chirurgijn en een medicus bieden allebei hun hulp aan bij het genezen van Melibeus' dochter. Beroepshalve is het voor hen echter niet mogelijk om oorlog te adviseren, want een chirurgijn behoort altijd onpartijdig te zijn in de strijd. De medicus is van mening dat *'contrarie contrarie gheneest'*, volgens Boendales vertaling.¹⁸ Het grootste deel van de menigte spoort Melibeus echter aan tot wraak, zeggend dat hij zijn vijanden makkelijk aankan. Een advocaat maant Melibeus nog tot rustig nadenken, maar de schreeuwende meute vindt dat onzin: *'Ghelijc dat heet yser, sijt gewes/ Beter dan cout te smedene es/ Also eest onrecht versch gedaen/ Lichter te wreken sonder waen/ Dan ofte men verste daer toe sette,'* roepen de jongemannen.¹⁹ Zelfs wanneer een verstandige grijsaard waarschuwt voor de gruwelen van de oorlog, willen de jongeren niets van zijn woorden weten. Melibeus laat zich overhalen en begint een krijgsplan op te stellen.

Prudentia heeft het gebeuren gezien en maakt zich zorgen. Ze neemt haar man terzijde om hem tot inzicht te brengen. De twee wisselen allerlei ideeën uit, om te bepalen hoe Melibeus het beste kan handelen. Prudentia's argumenten voor vrede maken het grootste deel van de tekst uit. Ze overtuigt haar echtgenoot eerst van het nut van vrouwelijk advies. Vervolgens geeft ze haar man een spoedcursus raad inwinnen. Bij wie moet hij zijn en hoe moet hij zijn vraag presenteren? Melibeus ziet nu dat hij in de fout is gegaan. Dan volgt Prudentia's eigen advies over de kwestie: Melibeus moet van wraak afzien. Dit is niet alleen vanwege de moeite en kosten die oorlog met zich meebrengt, maar ook omdat Melibeus zijn ellende volgens Prudentia aan zijn eigen zondige leven te danken heeft. God stuurde zijn vijanden op hem af om hem te straffen. Bovendien behoort wraak

¹⁸ Jan van Boendale, 'Meliboeus: het boec van troeste ende van rade', in: F.A. Snellaert, *Nederlandse gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen* (1869) 12:292.

¹⁹ Boendale, 'Meliboeus', 16:381-385.

alleen aan de rechter toe. Dit laatste punt brengt Melibeus in verwarring: zou de wereld immers geen onrechtvaardige plaats worden als niemand zelf wraak nam? Inderdaad bestaan er volgens Prudentia acht legitieme redenen voor geweld, maar die kan Melibeus in deze situatie niet aanvoeren. Tenslotte weet zij haar man zover te krijgen dat hij zich met zijn vijanden verzoent. Prudentia treedt hierbij op als bemiddelaar.

Verspreiding van het *Liber consolationis et consilii*

Dit verhaal over Melibeus en Prudentia verscheen in 1246 voor het eerst in het Latijnse *Liber consolationis et consilii* van Albertanus van Brescia. Dit traktaat werd spoedig populair, net als de andere geschriften van Albertanus. Hij was een gewaardeerd schrijver, die het tot in de kronieken van Jacopo Malvezzi heeft gebracht:

*Per haec tempora [1235] Albertanus de Albertanis iurisperitus civis egregius in hac civitate habebatur, vir praecipuus, sapientia plenus. Hic multa moralium dogmata ad utilitatem suorum civium ceterorumque legentium quosdam libros componens mirabiliter scripsit.*²⁰

(In deze periode [1235] was de advocaat Albertanus, van de familie der Albertani, een voortreffelijke burger in deze stad, een bijzonder capabele man vol wijsheid. Hij schreef veel morele leerstellingen tot voordeel van zijn medeburgers en andere lezers en hij schreef die boeken opmerkelijk goed.)

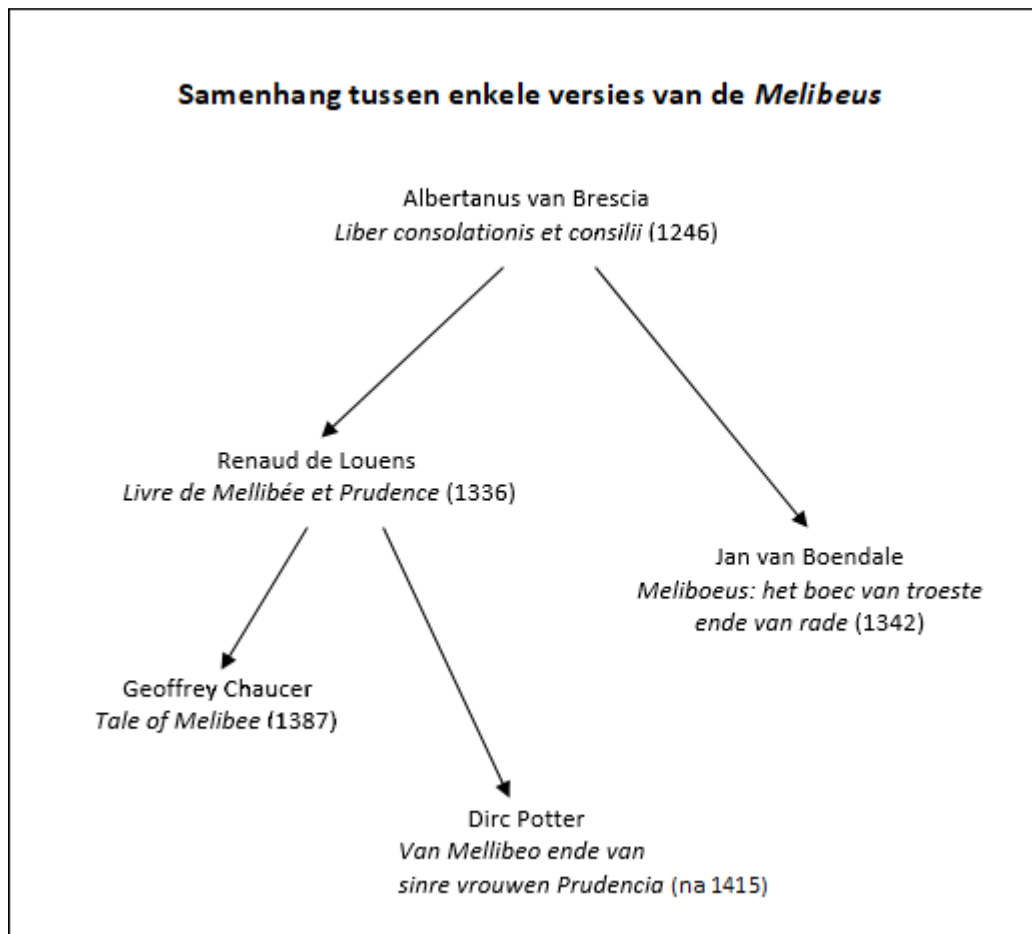
De cijfers zijn met deze lovende woorden in overeenstemming: van Albertanus' werken zijn minstens driehonderd handschriften bekend, en volgens James Powell zal dit aantal boven de vijfhonderd komen.²¹ Dit maakt van Albertanus een van de meest geliefde schrijvers in de late middeleeuwen. Zijn werken bereikten niet alleen latinisten. In 1268 vertaalde de Toscaanse koopman Andrea da Grosseto het *Liber consolationis* in het Italiaans, waarna vele andere vertalingen volgden: Angus Graham heeft meer dan tachtig volkstalige manuscripten met het Melibeusverhaal geteld in het Italiaans, Tsjechisch, Duits, Nederlands en Spaans alleen al.²² Ook van de Latijnse tekst zijn meer dan

²⁰ T. Sundby (ed.), *Albertani Brixienensis Liber consolationis et consilii, ex quo hausta est fabula de Melibeo et Prudentia* (Londen 1873) V-VI.

²¹ S. Hiltz, *De amore et dilectione dei et proximi et aliarum rerum et de forma vite: an edition (Latin text)* (Philadelphia 1980) 290-325; J.M. Powell, *Albertanus of Brescia: the pursuit of happiness in the early thirteenth century* (Philadelphia 1992) 14.

²² A. Graham, 'Albertanus of Brescia: a preliminary census of vernacular manuscripts', *Studi medievali* 41.2 (2000) 891-924.

zeventig handschriften overgeleverd.²³ Als Latijnse editie is nog altijd de negentiende-eeuwse uitgave van Thor Sundby, op basis van twaalf handschriften, van groot belang.²⁴

Schema 1

De vertaling van het *Liber consolationis* die ons allereerst interesseert is die van Jan van Boendale. Hij gebruikte Albertanus' traktaat als bron voor zijn *Meliboëus: het boec van troeste ende van rade*, dat hij in 1342 voltooide.²⁵ Deze *Meliboëus* is in twee handschriften volledig overgeleverd: het ene draagt het signatuur Marshall 29 in de Bodleian Library te Oxford en is door F.A. Snellaert voor een groot gedeelte uitgegeven in 1869. Zijn editie is tot op de dag van vandaag goed bruikbaar en ligt ten grondslag aan de *Meliboëus*-citaten in de komende hoofdstukken. Het andere volledige handschrift zou te Hamburg in de Staats- und Universitätsbibliothek moeten liggen, maar is in 1993

²³ Hiltz, *De amore et dilectione*, 290-325.

²⁴ Albertanus van Brescia, 'Liber consolationis et consilii', in : T. Sundby (ed.), *Albertani Brixiensis Liber consolationis et consilii, ex quo hausta est fabula de Malibeo et Prudentia* (Londen 1873); C. Cardelle de Hartmann, *Lateinische Dialoge 1200-1400: Literaturhistorische Studie und Repertorium* (Boston 2007) 384.

²⁵ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 136.

zoekgeraakt.²⁶ Gelukkig bewaart de Leidse universiteitsbibliotheek er een negentiende-eeuws afschrift van. Manuscripten in Gent, Brussel en Leuven bevatten bovendien fragmenten van de *Meliboeus*.²⁷

Van alle redacties van het *Liber consolationis* werd een Franse versie uit 1336 veruit het populairst. Deze was geschreven door de dominicaan Renaud de Louens uit Poligny en getiteld *Livre de Mellibée et Prudence*. Het verschilt van de overige *Libri consolationis*, omdat het eigenlijk niet voor een vertaling kan doorgaan, maar een bewerking is of ‘adaptatie’ in letterkundige bewoording. In tegenstelling tot Latijnse *Libri consolationis* en vertalingen hiervan geven deze adaptaties de tekst niet volledig weer, maar verkort en gewijzigd.²⁸ Voor de Franse adaptatie betekent dit, dat Prudentia’s politieke en geleerde overwegingen, die in het Latijn vele regels beslaan, grotendeels ontbreken. Bij Albertanus bespreekt Prudentia tussen haar praktische adviezen door ook allerlei abstractere politieke thema’s, zoals defensie-uitgaven (caput 35), omgaan met armoede (caput 45) en oorlogsverklaringen (caput 46-48). Ze verdedigt bij hem ook het belang van de wetenschap (caput 10) en brengt intellectuele, scholastische overwegingen te berde over zaken als wijsheid (caput 6-9), macht (caput 36) en de wil van God (caput 38).²⁹

In de handschriften van het *Livre de Mellibée et Prudence* ontbreken deze hoofdstukken, waardoor een compactere argumentatie ontstaat. Het nieuwe traktaat is in lengte slechts twee derde van Albertanus’ traktaat.³⁰ Dit bracht Burke Severs, die in 1941 een editie van Renauds tekst publiceerde, tot de uitspraak dat ‘*Renaud handled his Latin source boldly and freely, cutting its twenty thousand words to fourteen thousand, to produce a version about two-thirds the length of the original. In order to achieve this abridgment, he completely discarded six of Albertano’s fifty-one chapters, omitted almost the whole of eight others, and rejected more than fifty per cent of the material in about half the remaining chapters.*’³¹ Het is echter maar de vraag of we al deze vrijmoedigheid aan Renaud kunnen toeschrijven: ook kopiïsten stonden zich vaak de vrijheid toe om het een en ander te wijzigen.³² Toch is bij het uitgeven van het *Livre de Mellibée et Prudence* eensgezind voor hetzelfde handschrift als uitgangspunt gekozen. Zowel J. Burke Severs als William Askins baseerden zich op het handschrift Parijs, BN, MS Fr. 578 uit de veertiende eeuw. Dit deden zij

²⁶ Kinable, ‘Een wereldbeschouwelijke spiegel’, 3; Oxford, Bodleian Library, ms. Marshall 29, catalogusnr 5264; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, ms. Olim Hamburg, sub: Germ. 24.

²⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Brussel KB: IV 1284, 5; Gent, Universiteitsbibliotheek, Gent UB: 1607; Graham, ‘Albertanus of Brescia’, 915-916.

²⁸ Overmaat, *Mellibeus*, 37.

²⁹ Askins, ‘The Tale of Melibee’, 324-325; Sundby, *Albertani Brixienensis*, XIX.

³⁰ Askins, ‘The Tale of Melibee’, 321-322.

³¹ J. Burke Severs, ‘The Tale of Melibeus’, in: W.F. Bryan en G. Dempster (eds.) *Sources and analogues of Chaucer’s Canterbury Tales* (Londen 1941) 560-614, 561.

³² Askins, ‘The Tale of Melibee’, 324.

vanwege de grote gelijkenis van die tekst met Geoffrey Chaucers *Tale of Melibee*, die een bewerking van Renauds tekst vormde.³³

Voor dit onderzoek is het van belang, dat het *Livre de Mellibée* ook de basis vormde van Dirc Potters *Van Mellibeo ende van sinre vrouwen Prudencia*. Hij schreef dit werk na 1415; een precieze datering is niet vastgesteld. Als bijna letterlijke vertaling van de Franse tekst was Potters versie aanmerkelijk korter dan die van Boendale.³⁴ Zijn werk is overgeleverd in het zogenaamde Rekemse handschrift, samen met Potters traktaat *Blome der doechden*.³⁵ Dit handschrift is thans in het bezit van het Instituut voor Franciskaanse Geschiedenis te Sint-Truiden en dateert uit ongeveer 1485, meer dan een halve eeuw na Potters overlijden dus. Minderbroeder Stephanus Schoutens maakte er in 1905 een zeer matige editie van.³⁶ In 1950 is het karwei daarom grondig overgedaan door Bernardus Overmaat, die een editie van Potters tekst bezorgde, de tekst analyseerde en de bijzonderheden van het Rekemse handschrift in kaart bracht.³⁷

Helaas hebben (literatuur)historici nauwelijks op Overmaats bevindingen voortgeborduurd. Het duurde maar liefst vijftig jaar voordat een volgende enigszins uitgebreide studie naar de *Mellibeus* verscheen. Dit bevond zich in het proefschrift van Sabrina Corbellini.³⁸ Zij deed onderzoek naar Dirc Potters *Blome der doechden* en besteedde ook aandacht aan de *Mellibeus*, omdat de *Blome* in combinatie met dit werk is overgeleverd in één handschrift. Het ging haar daarbij vooral om de samenhang tussen beide traktaten: als rode draad ontdekte zij de invloed van Albertanus van Brescia. Ook deed zij een voorzichtige suggestie voor de mogelijke politieke betekenis van Potters *Mellibeus*: in de dialoog tussen Prudentia en Melibeus kon hij misschien elementen herkennen 'uit de strijd om het graafschap Holland, die zijn piek bereikte na de dood van Jan van Touraine en Willem VI (5 april en 31 mei 1417)'.³⁹

³³ Askins, 'The *Tale of Melibee*', 331-408; Burke Severs, 'The *Tale of Melibeus*', 568-614; Parijs, Bibliothèque Nationale, MS fr., 578; fols. 56r-70v.

³⁴ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 134.

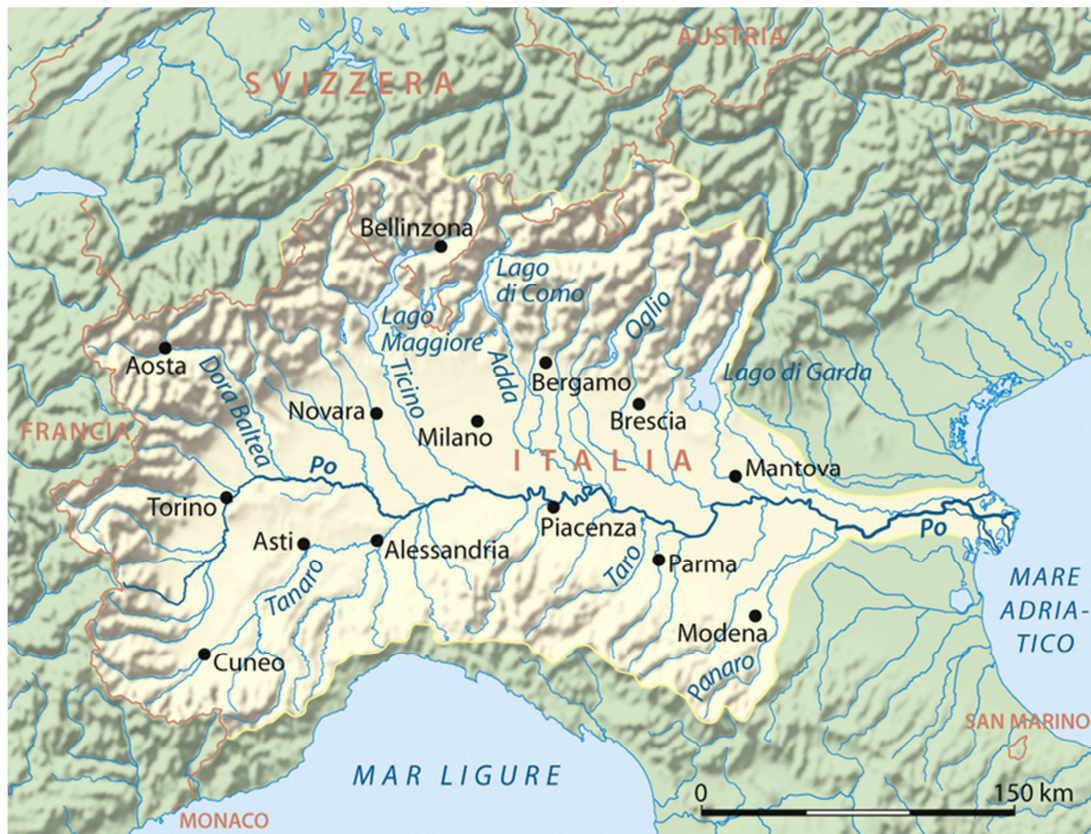
³⁵ Sint-Truiden, IFG: A22.

³⁶ Schoutens, *Van Mellibeo*.

³⁷ Overmaat, *Mellibeus*.

³⁸ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*.

³⁹ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 143.

Afbeelding 2. De Povlakte. (Door NordNordWest op Wikimedia Commons
([https://nl.wikipedia.org/wiki/Po_\(rivier\)#/media/File:Po_bacino_idrografico.png](https://nl.wikipedia.org/wiki/Po_(rivier)#/media/File:Po_bacino_idrografico.png)))

Hoofdstuk 1: Het *Liber consolationis et consilii* van Albertanus van Brescia

Om te kunnen ontdekken waarom Jan van Boendale en Dirc Potter hun verhalen over Melibeus schreven, is het goed om de betekenis van het oorspronkelijke werk, het *Liber consolationis et consilii* (1246), te begrijpen. In zijn proloog beschreef Albertanus zelf al de bedoeling van zijn ‘troostboek’. De combinatie van zijn eigen woorden, een analyse van de verdere inhoud van het traktaat en de verbinding daarvan met zijn maatschappelijke context zetten ons op het spoor van de betekenis van het werk.

De proloog van het *Liber consolationis et consilii*

Het *Liber consolationis et consilii* is opgedragen aan Albertanus’ zoon Johannes, die een opleiding tot arts volgde. Van het woord *consolatio* in de titel geeft het *Lexicon Latinitatis* drie betekenissen, die in dit geval alle drie van belang zijn: troost, steun en genezing.⁴⁰ Volgens de proloog beoogde Albertanus nadrukkelijk elk van deze zaken, naast ook raadgeving (*consilium*). Hij wilde met zijn boek mensen leren omgaan met de tegenslagen in hun leven:

Quoniam multi sunt, qui in adversitatibus et tribulationibus taliter affliguntur et deprimuntur, quod, cum in se propter animi perturbationem nec consilium nec consolationem habeant neque ab aliis expectent, ita contristantur, ut de malo in pejus cadant: ideo tibi, filio meo Johanni, qui in arte cyrurgiae medicando te exerces, et plerumque tales invenis, quaedam tibi pro modulo meae scientiae scribere curavi, per quae, dante Domino, poteris praedictis non solum in corporibus medelam tribuere, sed etiam circa praedicta consilium et consolationem impertiri atque juvamen.⁴¹

(Tegenwoordig zijn er velen, die in ongeluk en tegenspoed zodanig worden verzwakt en neergedrukt, dat, wanneer ze wegens verwarring van de geest zelf geen raad en geen troost hebben noch van anderen dat verwachten, zij zo verdrietig worden, dat het almaar slechter met hen gaat: daarom heb ik me erom bekommerd om voor jou, mijn zoon Johannes, jij die de geneeskunst van de chirurgie beoefent, en meestal dergelijke dingen ontdekt, deze dingen te schrijven naar vermogen van mijn kennis, waardoor jij, als het door God gegeven is,

⁴⁰ J.W. Fuchs, O. Weijers en M. Gumbert (eds.) *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevii*: woordenboek van het middeleeuws Latijn van de noordelijke Nederlanden. Volumen II-C (Leiden 1981) 1039.

⁴¹ Albertanus, ‘*Liber consolationis et consilii*’, 1.

niet alleen aan de eerder genoemde mensen lichamelijke genezing zult kunnen schenken, maar jij ook raad, troost en hulp zult kunnen bieden onder deze omstandigheden.)

Zo zou Johannes zijn patiënten dus niet alleen lichamelijk, maar ook geestelijk kunnen genezen. Albertanus meende dat dit hard nodig was: om zich heen zag hij veel mensen die zich door hun emoties lieten overweldigen en zich daardoor in het ongeluk stortten. Dit bracht niet alleen henzelf in gevaar, maar de gehele samenleving.

Een Bresciaanse *causidicus*

Albertanus van Brescia (ca. 1195-ca. 1251) was een van de populairste en meest verspreide middeleeuwse auteurs. Korte marginale aantekeningen tot compleet aan hem gewijde handschriften getuigen van zijn invloed. Hij schreef in totaal vijf preken en drie traktaten: *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae* (Over de liefde en affectie voor God, de naaste en andere zaken en over de vorm van het leven), *De doctrina dicendi et tacendi* (Over de leer van het spreken en zwijgen) en het *Liber consolationis et consilii* (Boek van troost en raad).⁴² Vooral het tweede ligt tegenwoordig aan de basis van veel onderzoeken, want sinds de jaren '80 staat Albertanus met enige regelmaat in de wetenschappelijke belangstelling. Hij wordt vooral opgevoerd in artikelen over de politieke retoriek in dertiende-eeuws Italië, de kracht van taal in de middeleeuwen en de rol van professionals in de stadstaten.⁴³ Een artikel uit 1986 van Enrico Artifoni, getiteld 'I podestà professionali e la fondazione retorica della politica comunale', kan als voorbeeld dienen van de tendens in dit onderzoek: Artifoni analyseert de relatie tussen taal en macht in dertiende-eeuws Italië aan de hand van *De doctrina dicendi et tacendi*.⁴⁴ Andere aspecten van Albertanus' oeuvre en leven zijn vooral beschreven door James Powell, die in zijn boek zoekt naar de eenheid en originaliteit van Albertanus' literaire oeuvre en hem in zijn historische context plaatst.⁴⁵

Het leven van Albertanus van Brescia is goed gedocumenteerd voor een man in zijn situatie, vooral waar het zijn carrière en sociale positie betreft. Veel historici gaan ervanuit dat hij rechten studeerde in Bologna of Padua, waarna hij in de jaren 1220 als ambtenaar in dienst kwam bij de

⁴² D. Wallace, *Chaucerian polity: absolutist lineages and associational forms in England and Italy* (Stanford 1997) 214.

⁴³ E. Artifoni, 'La politique est "in fatti" et "in detti": l'éloquence politique et les intellectuels dans les cités communales au XIIIe siècle', in: N. Bériou, J.P. Boudet en I. Rosier-Catach (eds.) *Le pouvoir des mots au Moyen Âge* (Turnhout 2014) 209-224; F. Fraulini, 'Disciplina della parola, educazione del cittadino. Analisi del Liber de doctrina dicendi et tacendi di Albertano da Brescia', *Montesquieu.it* 6.6 (Bologna 2014) 1-38; I. Rosier-Catach, 'Le pouvoir des mots au Moyen Âge: diversité des pratiques et des analyses', in: N. Bériou, J.P. Boudet en I. Rosier-Catach (eds.) *Le pouvoir des mots au Moyen Âge* (Turnhout 2014) 9-16; M.D. Veldhuizen, 'Wees een haan: die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is', *Vooyt* 34 (2016) 126-129.

⁴⁴ Artifoni, 'La politique est "in fatti"'.
⁴⁵ Powell, *Albertanus of Brescia*.

podestà van zijn woonplaats, Rambertino dei Rambertini. Hij werd een vooraanstaande figuur in de stad en noemde zichzelf naar de wijk waarin hij woonde: Albertanus 'de oria Sancte Agate'. Hij bereikte de functie van *causidicus* (rechter) en verwierf zo aanzienlijke politieke invloed: samen met de notarissen bekleedden de *causidici* een groot aandeel van de ambten in de stadstaten en namen zij deel aan raadsvergaderingen. In die vergaderingen mochten ze niet alleen stemmen, maar ook raadgeven. De bewaarde notulen melden de ene toespraak na de andere van *causidici*.⁴⁶ Ook buiten de raadszaal werd Albertanus regelmatig te hulp geroepen bij zowel juridische als praktische kwesties. Hij assisteerde bijvoorbeeld bij de aankoop van grond voor de bouw van een stadhuis en verdedigde de stedelijke rechten en eigendommen in het omliggende platteland.⁴⁷

De verhoudingen tussen Brescia en zijn *contado* raakten in de dertiende eeuw steeds meer gespannen. De middelgrote welvarende stad die de westelijke kust van het Gardameer en de route naar Riva en de Trentino beheerste, barstte namelijk uit zijn voegen. In de jaren 1230 en 1240 werd er daarom een nieuwe muur gebouwd, die een groter gebied omsloot. Deze expansie van de stedelijke invloed in het omliggende land veroorzaakte het nodige conflict. Veel edelen en rijke burgers uit de stad hadden economische belangen op het platteland en raakten regelmatig betrokken bij geschillen aldaar. Met name de aristocratie was verdeeld. Omdat deze groep toonaangevend was voor het sociale en politieke verkeer in de stad, ontstonden uit hun midden de belangrijkste politieke facties.⁴⁸ Adellijke families organiseerden zich in machtige clans. Deze clans kenden een hiërarchie gebaseerd op afstamming in de mannelijke lijn, en omvatten ook verwanten, vrienden en dienaren. Clanleden liepen vaak gewapend rond in de stad en droegen livreeën met herkenbare kleuren. De stenen torens van deze families beheersten het stadsbeeld en waren geschikt om een belegering te doorstaan.

Dit alles werkte geweld in de hand. Andere sociale groepen, zoals handelaren en ambachtslieden, waren niet in staat om effectief tegenwicht te bieden aan de edelen en werden meegesleurd in hun vijandigheden. De verschillende partijen trachtten zich steeds nieuwe aanhangers te verwerven: zelfs de keizer kwam om de zoveel tijd naar Italië om de ene of andere groep te steunen tegen diens vijanden. Op andere momenten vervulde de keizer overigens juist een bemiddelende rol, zoals toen Otto IV in 1210 naar Brescia was gekomen om vrede te stichten tussen de politieke facties.⁴⁹ Factiestrijd, met het daarbij behorende geweld van veten, was echter onlosmakelijk verbonden met het leven in dertiende-eeuws Noord-Italië.

⁴⁶ Waley, D. *The Italian city-republics* (London 1988) 14-15.

⁴⁷ Powell, *Albertanus of Brescia*, 2, 14-15.

⁴⁸ Powell, *Albertanus of Brescia*, 18, 22.

⁴⁹ Powell, *Albertanus of Brescia*, 19, 21.

Albertanus in de politiek

Brescia ondervond niet alleen van interne verdeeldheid schade, maar had ook met dreigingen van buitenaf te maken. Albertanus behoorde tot de groeiende groep van politici die zich in de jaren 1220 verzetten tegen de toenemende macht van de Duitse keizer in Noord-Italië.⁵⁰ Jarenlang hadden de stadstaten vrijwel autonoom geopereerd en zich weinig van de keizer aangetrokken. Zijn aanspraken op de macht in Italië waren weinig meer dan denkbeeldig geweest, en zijn aanwezigheid hooguit sporadisch. Keizer Frederik I Barbarossa (r. 1154-1190) wilde de regio echter 'normaliseren' en zijn bestuur daar intensiveren.⁵¹ Daarbij stuitte hij op verzet: na de verwoesting van Milaan in 1162 verenigden een aantal stadstaten zich in de Lombardische Liga, aanvankelijk bestaande uit Cremona, Mantua, Bergamo en Brescia, waarbij zich vervolgens ook Parma, Padua, Milaan, Verona, Piacenza en Bologna aansloten. Deze liga had tot doel om de stedelijke autonomie te beschermen tegen de centralistische politiek van de Hohenstaufen. Dit sorteerde aanvankelijk effect: in de Vrede van Konstanz van 1183 erkende keizer Frederik I de Lombardische Liga en bevestigde hij het zelfbestuur van de steden. De vrede duurde echter niet lang. Keizer Frederik II (r. 1212-1250) ondernam nieuwe pogingen om de steden te onderwerpen. De grootste bedreiging voor Brescia kwam vanuit Ezzelino da Romano, heer van Verona, die zich verbond met keizer Frederik II. Brescia sloot zich aan bij het Milanese kamp en ging een belangrijke rol spelen in de politiek van de Lombardische Liga.⁵²

Albertanus raakte nauw betrokken bij deze strijd om het behoud van de stedelijke autonomie, in het bijzonder van zijn woonplaats Brescia. Zo staat zijn naam voor het eerst in de bronnen genoteerd in 1226, wanneer hij als rechter optreedt bij de vernieuwing van de Lombardische Liga, en opnieuw in 1238. In augustus van dat jaar sloeg keizer Frederik het beleg voor Brescia, om de inwoners te straffen voor hun steun aan de Liga. Bij de verdediging van de stad voerde Albertanus het bevel over het fort van Gavardo, dat de route van Salò naar het Gardameer bewaakte. Hij plukte echter de wrange vruchten van verdeeldheid onder de burgers. Sommige patriciërs en edelen steunden de keizer, terwijl de meesten hem liever tegenwerkten. Fort Gavardo viel snel in de handen van Frederik en Albertanus kwam voor zeven maanden in de gevangenis van Cremona terecht.⁵³

Eenmaal vrijgelaten nam Albertanus weer actief deel aan de politiek. In 1243 treffen we hem aan in de functie van juridisch adviseur van Emmanuel de Maggi, de podestà van Genua. Albertanus kende hem uit Brescia, waar de *causidicus* nauw verbonden was met de machtige familie De Maggi. Albertanus had inmiddels ook een uitstekende reputatie opgebouwd in professionele kringen, zoals

⁵⁰ Powell, *Albertanus of Brescia*, 2.

⁵¹ G. Raccagni, 'An exemplary revolt of the central Middle Ages? Echoes of the first Lombard League across the Christian world around the year 1200', in: Firnhaber-Baker, J. en Schoenaers, D. (eds.) *The Routledge history handbook of medieval revolt* (Oxford 2017) 130-152, 130-131.

⁵² Powell, *Albertanus of Brescia*, 17.

⁵³ Powell, *Albertanus of Brescia*, 1.

blijkt uit het feit dat hij in 1243 een rede hield voor een groep Genuese rechters en notarissen.⁵⁴ Over zijn carrière vanaf 1243 is weinig bekend. Het lijkt waarschijnlijk dat hij terugkeerde naar Brescia, maar mogelijk bleef hij ook in Genua.⁵⁵ Het laatste document dat getuigt van Albertanus' aanwezigheid is een vredesverdrag met Bergamo, gedateerd op 11 mei 1251. James M. Powell merkte hierover terecht op: 'There is a certain fitting quality in the life of this man who wrote so much about peace and whose last public act was to participate as a witness in a treaty of peace.'⁵⁶

Aspecten van vetevoering in het *Liber consolationis et consilii*

Als *causidicus* probeerde Albertanus publieke en private geschillen op te lossen met juridische principes in plaats van met wapens. Hij benadrukte daarbij telkens zijn professionele rol en onthield zich van al te veel gebondenheid aan een partij. Met zijn *Liber consolationis et consilii* brak hij een lans voor een harmoniemodel boven conflict, voor minnelijke schikking boven gewelddadige wraak.⁵⁷ Dat zijn pleidooi specifiek tegen vetevoering in de stadstaat gericht was, blijkt uit een aantal duidelijke parallellen tussen de gebeurtenissen in het verhaal en het gewoonlijke verloop van een vete in laatmiddeleeuwse steden.

Alvorens dit verder aan te tonen met een analyse van het *Liber consolationis* moeten een aantal begrippen echter van elkaar worden onderscheiden. Peter Hoppenbrouwers heeft erop gewezen dat in de geschiedschrijving over middeleeuwse eigenrichting vaak te slordig wordt omgesprongen met de terminologie.⁵⁸ Bloedwraak en vete, de openlijke verklaring van vijandschap, waren wezenlijk verschillende zaken. Bloedwraak was, zoals de naam suggereert, altijd een reactie op doodslag of zeer ernstige verwonding. Het was op een specifieke persoon gericht en gebeurde met voorbedachten rade. Een vete kon ook worden gestart na de schending van een recht of het niet nakomen van een verplichting. Het geweld was in dat geval niet tegen een bepaalde persoon gericht, maar tegen een groep of zelfs een rechtspersoon als een stad of kerkelijke instelling. Het recht om bloedwraak te nemen was veel wijder verbreid dan het recht om een vete te voeren. Veten veroorzaakten dan ook een veel grotere inbreuk op de openbare orde. Volgens de definitie van Pospíšil waren ze langdurig van aard met minimaal drie gevallen van geweld – het oorspronkelijke onrecht, de wraak en de weerwraak.⁵⁹

⁵⁴ Graham, 'Albertanus of Brescia: a preliminary census', 891; Powell, *Albertanus of Brescia*, 1, 3, 57.

⁵⁵ Powell, *Albertanus of Brescia*, 74.

⁵⁶ Powell, *Albertanus of Brescia*, 3.

⁵⁷ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 256.

⁵⁸ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Bloedwraak en vete in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123.2 (2010) 159-177; 159, 162-163.

⁵⁹ C. Glaudemans, *Om die wrake wille: eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*, *Hollandse studiën* 41 (Hilversum 2004) 25.

De vijanden van Melibeus hebben in het verhaal een poging tot doodslag van zijn dochter gewaagd. Om die reden en omdat zijn huis zomaar is binnengedrongen wil Melibeus wraak nemen. Strikt genomen wil hij dus gebruik maken van zijn recht op bloedwraak, maar hij richt deze niet alleen op de daders. Hij gaat ervan uit dat zijn vijanden hun verwanten bij het conflict zullen betrekken.⁶⁰ Zelf roept hij ook een hele menigte aan bekenden (*multitudinem hominum copiosam*) bijeen om zich mee te beraden.⁶¹ Hij benoemt zijn plannen niet alleen als wraak nemen (*'magnam voluntatem de vindicta in continenti facienda'*), maar ook als oorlog voeren (*'guerrae viriliter pertractandae'*, *'pugna et bello'*).⁶² Ook Prudentia gaat er in haar verweer helemaal vanuit dat haar man het groots wil aanpakken, getuige alleen al enkele tussenkopjes in he traktaat: 'De malis guerrae', 'De bello vitando', 'De guerra vitanda per reconciliationem'.⁶³ We hebben hier te doen met de dreiging van een regelrechte vete, zoals bloedwraak ook in werkelijkheid gemakkelijk in een vete kon ontaarden.

Prudentia probeert op allerlei manieren het handelen van haar man te vertragen. Ze past hiermee een principe toe dat ook stadsbesturen gebruikten om de vrede te herstellen. Zij legden slaags geraakte inwoners vaak een bestand op, een afkoelingsperiode van vaak veertig dagen. In die periode was wraak verboden en konden daders en slachtoffers onderhandelen over verzoening. Schepenen konden begeleiding – en de nodige dwang – bieden bij dit proces, een rol die Prudentia ook op zich neemt in het *Liber consolationis*. Wanneer er uiteindelijk een zoenverdrag werd gesloten was de vete beëindigd en werden beide partijen geacht elkaar weer neutraal te behandelen. Verzoening ging gepaard met genoegdoening voor beide partijen van het conflict. Melibeus stelt dan ook een lijst van straffen op voor zijn vijanden, wanneer Prudentia met hen heeft onderhandeld. Zij staat hem echter niet toe om de tegenstanders te straffen. Alleen door genadige verzoening zal Melibeus volgens haar echte eer kunnen verwerven.⁶⁴ Na het verzoeningsritueel dat het traktaat afsluit gaan de mannen tenslotte als vrienden uit elkaar.

⁶⁰ Albertanus, 'Liber consolationis', 97:7-15.

⁶¹ Albertanus, 'Liber consolationis', 6:13-24.

⁶² Albertanus, 'Liber consolationis', 6:21-24, 11:8-12, 108:5-7.

⁶³ Albertanus, 'Liber consolationis', 102, 104, 106.

⁶⁴ Albertanus, 'Liber consolationis', 119:22-125:4.

Conclusie

De veten van rijke patriciërs en edelen in de stadstaten, vooral in zijn woonplaats Brescia, waren Albertanus een doorn in het oog. Juist nu de keizer de Italiaanse stadstaten hun autonomie wilde afnemen, moesten de steden zich sterk maken tegen zijn oprukkende troepen. Het *Liber consolationis et consilii* van Albertanus was gericht aan deze vetevoerders, en bedoeld om hen te overtuigen zich met elkaar te verzoenen of naar de rechter te gaan in plaats van te vechten. Albertanus hoopte hen te overtuigen door niet alleen ethische argumenten te gebruiken, maar ook te tonen dat geweld hun eigenbelang niet diende. Zo probeerde hij de vrede in de stadstaten te herstellen, niet alleen om hun militaire slagkracht te vergroten, maar ook met het oog op economische voorspoed.

Het <i>Liber consolationis et consilii</i> van Albertanus van Brescia		
Passage	Inhoud	Kerncitaat
1:1 – 1:17	Proloog. Opdracht aan Johannes, doel van het schrijven.	(1:1 – 1:13) Quoniam multi sunt [...] impertiri atque iuvamen. (Zie citaat met vertaling in lopende tekst.)
2:1 – 6:12	De overval, Melibeus' emotionele reactie en Prudentia's onderwijs over gepast en ongepast verdriet. Prudentia adviseert om vrienden om raad te vragen.	(3:23 – 4:8) Temperatus fletus a tristi vel inter tristes non est prohibitus [...] plorare autem ac multas lacrimas fundere, prohibitum est.
6:13 – 12:3	Melibeus ontbiedt vele bekenden en beraadslaagt met hen. Een aantal wijze mannen raden hem een oorlog af, maar Melibeus laat zich overtuigen door de schreeuwende meerderheid. Met een groep begint hij de oorlog voor te bereiden.	(6:13 – 6:19) Melibeus vero convocavit multitudinem hominum copiosam, inter quos fuerunt medici de cyrurgia et physici, senes quoque et juvenes, vicini vero multi, qui magis illum reverebantur timore, quam diligenter amore, et etiam quidam, qui de inimicis facti fuerant amici et qui in ejus gratiam redietant.
12:4 – 19:15	Prudentia wil haar man van oorlog weerhouden, maar Melibeus geeft haar vijf redenen waarom de raad van vrouwen slecht zou zijn. Prudentia weerlegt deze redenen en betoogt het tegendeel.	(16:20 – 16:22) [...] mulieres esse bonas et maxime benignas conjuges, earumque consilium esse audiendum et, si bonum est, servandum.
19:16 – 29:13	Prudentia legt uit wat wijsheid is en hoe je het verkrijgt. Ze besteedt veel aandacht aan de deugden die studenten moeten hebben.	(20:8 – 20:10) Prudentia est rerum bonarum et malarum utrarumque discretio cum electione boni et fuga mali.
29:14 – 69:8	Prudentia legt uit wat raad is, hoe je een goed plan maakt en herkent en aan wie je het beste om advies kunt vragen. Ze toetst de raad die Melibeus zojuist heeft gekregen van de bekenden die hij had ontboden.	(29:23 – 30:3) Consilium est hominis intentio vel propositum, quod homini vel hominibus exhibetur vel tribuitur, bonum vel malum persuadendo, motu proprio, super aliquo faciendo vel omittendo.
69:9 – 82:4	Prudentia vertelt hoe Melibeus het beste zijn persoon en huis kan beschermen. Hij moet hoogmoed vermijden. Oorlog brengt alleen	(69:9 – 69:10) Scire enim debes, quod qui guerram habet multipliciter se custodire debet.

	maar schade.	
82:5 – 86:9	Prudentia legt uit, waarom Melibeus dit onrecht is overkomen. God heeft hem gestraft voor zijn mateloze gedrag.	(82:5 – 82:6) Causa igitur injuriae tibi illatae duplex fuit efficiens, scilicet remotissima et proxima.
86:10 – 102:9	Melibeus wil niet toegeven: hij noemt het slecht als niemand wraak neemt. Prudentia stemt daarmee in, maar volgens haar heeft alleen de rechter de bevoegdheid om te wreken. Het is voor Melibeus beter om twist te vermijden. Ook al is hij nog zo rijk, voor een lange oorlog heeft niemand op den duur genoeg geld.	(86:25 – 87:2) Quae dixisti vera sunt, et locum habent in iudiciis imperium vel jurisdictionem habentibus; ad illos namque pertinet malefactores puniendo vindictam exercere ac malos homines terrere. (93:3 – 93:5) Puto itaque utile contentiones fugere ; et qui non potest potentioribus resistere, procuret sollicitate, ut eisdem valeat placere.
102:10 – 108:7	Prudentia zet de verschrikkingen van de oorlog voor Melibeus uiteen. Maar Melibeus begrijpt het niet: in het verleden hebben toch vele helden eer verworven in de oorlog? Waarom zou dat voor hem verboden zijn?	(104:1 – 104:3) Et etiam bellum, quod occasione guerrae fieri consueverit, multo fortius est vitandum multis rationibus.
108:8 – 112:7	Prudentia geeft onderwijs over de rechtvaardige oorlog. Deze is volgens haar mogelijk in acht gevallen: ter bescherming van het geloof, voor recht, voor vrede, voor vrijheid, om schande te vermijden, om geweld af te weren, voor bescherming van het lichaam en om noodzakelijke redenen. Melibeus' geval oordeelt ze onrechtvaardig.	(108:8 – 108:15) Octo sunt casus vel causae, quibus licite pugnare possumus : pro fide conservanda et non violanda, pro iustitia manutenenda, pro pace habenda, pro libertate conservanda, pro turpitudine vitanda, pro violentia repellenda, pro tutela sui corporis facienda et pro necessaria causa, de quibus singulariter dispiciamus.
113:14 – 119:13	Melibeus stribbelt nog even tegen, maar Prudentia valt tegen hem uit over zijn onredelijkheid. De twee worden het met elkaar eens dat verzoening de beste optie is. Prudentia spreekt met hun vijanden en overtuigt hen ook van het nut van verzoening. Uiteindelijk ontbiedt Melibeus zijn vijanden bij zich en schenkt hij hun voorwaardelijke verzoening. Prudentia vraagt hem achteraf, waaruit die voorwaarde dan zal bestaan.	(113:14 – 113:22) Tunc Prudentia, dilatione modica postulata, de voluntate viri, in ejus tamen absentia, secreto illos adversarios suos ad se fecit vocari, in quorum praesentia bona pacis et mala guerrae ac belli praecicto modo narans, illos coepit hortari, ut de injuria sibi et domino Melibeo ac filiae ejus facta solerent, ejusque domini praeceptis cum juramento ac juratoribus ac poena stare nullatenus different.
119:14 – 127:10	Melibeus wil zijn vijanden verbannen en hun bezittingen confisqueren. Prudentia onderwijst hem daarom over goede reputatie, mildheid, vroomheid en medeleven. Daarna stemt Melibeus met haar in en verzoent hij zich met zijn vijanden zonder hen te straffen.	(126:23 – 127:3) Dei amore nostroque honore vobis vestraeque parti pro nobis et pro nostra parte omnem injuriam, iram et indignationem omnemque rancorem remittentes, vos in nostram suscipimus gratiam et bonam voluntatem.
Epiloog	Titel, schrijver, datering	

Hoofdstuk 2: Boendale en zijn *Meliboeus: het boec van troeste ende van rade*

Albertanus' *Liber consolationis et consilii* vond een wijde verspreiding over Europa. In de Nederlanden schreef Jan van Boendale de eerste Middelnederlandse versie van het werk, getiteld *Meliboeus: het boec van troeste ende van rade* (1342).

Bestuurder in Brabant

Jan van Boendale (ca. 1285- ca. 1351) kwam vermoedelijk uit het plaatsje Boondaal, gelegen tussen Brussel en Leuven. Na zijn opleiding, waarover verder niets bekend is, vond hij een betrekking als klerk bij de Antwerpse schepenbank. In die hoedanigheid treffen we hem in 1312 voor het eerst aan in administratieve bronnen. Zo'n dertig jaar lang stelde hij de stukken op voor de schepenen, en dat deed hij blijkbaar verdienstelijk: in 1314 was hij reeds de bestbetaalde schepenklerk en in 1324-1325, zo rond zijn veertigste, ontving hij zelfs veruit het hoogste salaris van alle Antwerpse ambtenaren, plus een paar ellen gevoerde stof voor een ambtsgewaad en een extra luxe gewaad voor Pasen. Hij was bekend in de stad onder de bijnaam 'Jan de Klerk'. Zijn woning paste bij zijn status: in 1344 woonde hij aan de Eiermarkt, tegenover de Corte Mere (nu Beddenstraat). Naast hem woonde de Duitse koopman en weldoener Heinrich Sudermann, die in 1343 een hospitaal stichtte in de stad. Bij deze gelegenheid trad Jan van Boendale op als getuige.⁶⁵

Als spin in het web van het Antwerpse stadsbestuur ter zake van rechtspraak, financiën en betrekkingen was Boendale sterk betrokken bij zowel de binnenlandse als buitenlandse politiek van het hertogdom Brabant. Al in zijn eerste vermelding in de bronnen, zoals gezegd in 1312, treedt hij op als gezelschap van de schepen Johannes Willemaerts tijdens de Brabantse Statenvergadering. Ambtshalve was Boendale sowieso geregeld onderweg. Hij was vaak secondant van de Antwerpse magistratuur op dienstreizen. Alleen al in 1324 – het enige jaar waarvan de rekeningen van de schepenbank bewaard zijn – reisde hij naar Brussel, Gent, Male, Aardenburg, Sint-Niklaas en Brugge. Ook representeerde hij Antwerpen als procureur bij diverse geschillen voor de hertogelijke raad. De uitgebreide gegevens over een van die zaken vergunnen ons een inkijkje in Boendales werk. In 1336 stelde de stad Antwerpen dat de kanunniken van het kapittel van Onze Lieve Vrouwe ter stede ten onrechte vrijstelling van wijnaccijns genoten. Zij voerden namelijk niet alleen de benodigde miswijn goedkoop in, maar hadden ook een handeltje opgezet in de drank. Het stadsbestuur vaardigde een verbod uit op deze oneerlijke concurrentie, waarna de plebaan van het kapittel de schout en schepenen in de ban deed en het besluit daartoe op de deur van de Onze Lieve Vrouwekerk

⁶⁵ Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 144-146; U. Wuttke, *Im Diesseits das Jenseits bereiten: Eschatologie, Laienbildung und Zeitkritik bei den mittelniederländischen Autoren Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem und Jan van Leeuwen* (Göttingen 2016) 9.

spijkerde. Jan van Boendale nu bepleitte voor het hertogelijke hof, in aanwezigheid van Jan III zelf, de zaak van het stadsbestuur. En met succes: de hertog stelde de stad in het gelijk.⁶⁶

De Meliboeus in Boendales oeuvre

Tegenwoordig dankt Jan van Boendale zijn bekendheid niet aan zijn ambtelijke loopbaan, maar aan zijn geschrijf buiten werktijd. In het tegenwoordige onderzoek staan de volgende literaire teksten op zijn naam: de drie geschiedwerken *Brabantsche Yeesten*, *Korte kroniek van Brabant* en *Van den derden Eduwaert*, de ethisch-didactische leerdichten *Jans Teesteye*, *Der leken spiegel* en *Hoemen ene stat regeren sal*, de twee vertalingen van werken van Albertanus *Meliboeus* en *Dietsche Doctrinale* (een vertaling van *De amore dilectione Dei et proximi*) en het ethisch-historische werk *Boec vander Wraken*. Onzekerheid bestaat nog over de *Sidrac* en het *Boec exemplaer*.⁶⁷ Zie voor een overzicht schema 2. Lange tijd was Boendales auteurschap van bijna al deze werken omstreden. Alleen over de didactische dialoog *Jans Teesteye* bestond van meet af aan consensus, omdat de schrijver zelf zijn naam noemt in het werk:

*Alle die ghene die dit werc
Sien, lesen ende horen,
Die gruetic Jan, gheheten Clerc,
Vander Vueren gheboren.
Boendale heet men mi daer,
Ende wone te Andwerpen nu,
Daer ic ghescreven hebbe menech iaer
Der scepenen brieve, dat segghic u.*⁶⁸

In de proloog van *Jans Teesteye* verwijst Jan van Boendale naar een eerder werk, dat geïdentificeerd is als *Der leken spiegel*.⁶⁹ Andere teksten konden op inhoudelijke en stilistische gronden aan Boendale worden toegedicht. In de negentiende eeuw was de neiging hiertoe onder literatuurhistorici al te groot. In reactie hierop was in de twintigste eeuw een zekere terughoudendheid te merken bij het aanwijzen van Boendale als auteur. Men dacht aan een

⁶⁶ Wuttke, *Im Diesseits das Jenseits bereiten*, 9; Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 144-145.

⁶⁷ W. van Anrooij, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding', in: W. van Anrooij e.a., *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 9-16, 12-13; Kinable, *Facetten van Boendale*, 1; Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 142-143; Wuttke, *Im Diesseits das Jenseits bereiten*, 10-11.

⁶⁸ Boendale, 'Meliboeus', 137:1-8.

⁶⁹ Wuttke, *Im Diesseits das Jenseits bereiten*, 10.

‘Antwerpse School’, waarin meerdere auteurs in de stijl van Boendale zouden hebben geschreven.⁷⁰ Ook over de *Meliboëus* was men niet zeker, tot Joris Reynaert in 2002 aantoonde dat het op grond van tekstuele indicaties en contextuele toetsing moest worden aangenomen.⁷¹

<i>Brabantsche Yeesten</i> , eerste versie	ca. 1316
<i>Brabantsche Yeesten</i> , tweede versie	1318
<i>Korte kroniek van Brabant</i> , eerste versie	1322
<i>Brabantsche Yeesten</i> , derde versie	ca. 1324
<i>Sidrac</i> (auteur onzeker)	1329
<i>Der leken spiegel</i>	ca. 1325-1330
<i>Korte kroniek van Brabant</i> , tweede versie	1332/33
<i>Jans teesteye</i>	tussen 1330 en 1334
<i>Brabantsche Yeesten</i> , vierde versie	ca. 1335
<i>Van den derden Eduwaert</i>	kort na 1340
<i>Meliboëus</i>	1342
<i>Boec exemplar</i> (auteur onzeker)	vóór de <i>Dietsche doctrinale</i>
<i>Dietsche doctrinale</i>	1345
<i>Boec van der wraken</i> , eerste versie	1346
<i>Brabantsche Yeesten</i> , vijfde versie	ca. 1347
<i>Hoemen ene stat regeren sal</i>	voor ca. 1350
<i>Brabantsche Yeesten</i> , zesde versie	1351

72

Schema 2: Werken van Jan van Boendale volgens Wim van Anrooij (2002).

Om dit alles naast zijn baan te kunnen vervaardigen, moet Jan van Boendale ook in zijn vrije tijd nog heel wat aan het lezen en schrijven zijn geweest, zij het minder dan de hedendaagse beschouwer misschien verwacht: Frits van Oostrom heeft aannemelijk gemaakt, dat het tempo van middeleeuwse dichters kon oplopen tot wel 550 versregels per week.⁷³ Dit betekent dat bijvoorbeeld Boendales omvangrijke *Der leken spiegel* gemakkelijk binnen een jaar geschreven kan zijn. Boendale zelf typeerde de schrijfkunst als een ambacht dat alle ledematen vermoeit, van boven tot beneden,

⁷⁰ J. Reynaert, ‘Boendale of “Antwerpse school”? Over het auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*’, in: W. van Anrooij e.a., *Al t’Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 127-157, 127-129.

⁷¹ Reynaert, ‘Boendale of “Antwerpse school”?’, 137-157.

⁷² Van Anrooij, ‘Literatuur in Antwerpen’, 13.

⁷³ F.P. van Oostrom, ‘Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen’, *Literatuur* 1 (1984) 327-335, 329.

zoeder als niemand kan weten die het nooit heeft gedaan. Hoofd, schouders, rug, benen en het hele lichaam worden er moe van, ook al ziet men slechts één hand bewegen.⁷⁴ Bij deze arbeid beschouwde Boendale Jacob van Maerlant als zijn grote voorbeeld. Hij zegt over hem: *'die goede dichter ende wel geraecte [...] die dichter hoghe [...] thooft van allen Dietsen poëten [...] vader der Dietse dichteren algader [...]*, ja zelfs *'die beste dichter een die ooit sonne of mane bescheen'*.⁷⁵ Hij bouwde dan ook trots op hem voort.

Maar Boendale was ook vernieuwend. Hij zette Maerlants erfenis compleet naar zijn eigen hand en sloeg nieuwe wegen in met andere bronnen, andere onderwerpen, een andere stijl van schrijven, ander publiek en een andere mentaliteit. Het grootste verschil tussen hem en Jacob van Maerlant schuilt in hun mate van maatschappelijk engagement.⁷⁶ Uit heel Boendales oeuvre blijkt een grote politieke betrokkenheid. Hij behandelde veel concrete maatschappelijke thema's, terwijl Maerlant zijn lessen omzichtig bracht via de band van het verre verleden. Boendale koos positie midden in het hier en nu. Zijn interesse in het juridische vraagstuk in het *Liber consolationis et consilii* werd dan ook ongetwijfeld mede gewekt door zijn dagelijkse werkzaamheden in de Antwerpse schepbank.

Troost en raad

Een vergelijking van de prologen van Albertanus van Brescia's *Liber consolationis* en Jan van Boendales *Meliboeus* laat een interessante toevoeging in de Middelnederlandse versie zien. Jan van Boendale geeft eerst de strekking van Albertanus' introductie weer:

*'[...] Want vele liede sijn so cranc gemoet
 Als si scade hebben of rampspoet
 Dat si hem selven so verslaen
 Dat si al te nieute gaen
 En[de] en soeken ghenen troest
 Daer si bi worden verloest.'*⁷⁷

Met zijn boek wil Boendale hun iets bieden van die *troest*, wat in het Middelnederlands zowel de betekenis kan hebben van praktische bijstand als van emotionele steun en aanmoediging. Los van Albertanus' woorden voegt Boendale daarna nog een paar regels aan de proloog toe:

⁷⁴ J. van Boendale, 'Lekenspiegel', in: L. Jongen en M. Piters, *Jan van Boendale, Lekenspiegel: een leerdicht uit Antwerpen* (Amsterdam 2003) 7-206, 176.

⁷⁵ Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 142.

⁷⁶ Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 142-144.

⁷⁷ Boendale, 'Meliboeus', 2:15-28.

*Of si sijn also bereet
 En[de] ter wraken also heet
 Dat si hem selven sonder noet
 Werpen in vernoeye groet
 Dies hem niet en soude ghescien
 Wouden si vroeds raeds plien.⁷⁸*

Meer dan Albertanus legt Boendale zo de nadruk op het raadgevende karakter van het traktaat. Wie het ter harte neemt, hoeft zichzelf niet in het verderf te storten 'sonder noet' door tot eigenrichting over te gaan, zoals sommige andere mensen doen.

Zou Boendale bij het opschrijven van deze woorden aan specifieke personen of situaties hebben gedacht? Misschien werden zijn woorden ingegeven door recente gebeurtenissen in zijn persoonlijke leven of in politiek Brabant. In ieder geval droeg hij zijn *Meliboeus* op aan Jan III, hertog van Brabant (1312-1355):

*Dat ic dit boexken volbringhe
 Dat ic beghinne handelinghe
 Dat ic gherne gheven soude
 [...] Op dats mi God onnen woude
 Minen lieven here den hertoghe
 Van Brabant, dien God verhoghe
 Beyde an ziele en[de] aen live;
 Want al dat ic hier scrive
 Dats troest en[de] raet uutvercoren
 Die den lants here toe behoeren.⁷⁹*

Jan van Boendale beoogde specifiek Jan III als publiek. De troost en raad in de *Meliboeus* behoren aan de landsheer toe volgens de proloog. Hiermee wijkt Boendale af van Albertanus' voorbeeld. Die bood zijn zoon de troost en raad immers aan, opdat Johannes daarmee op zijn beurt anderen van dienst kon zijn:

[...] quaedam [...] scribere curavi, per quae, dante Domino, poteris praedictis non solum in corporibus medelam tribuere, sed etiam circa praedicta consilium et consolationem impertiri

⁷⁸ Boendale, 'Meliboeus', 2:29-34.

⁷⁹ Boendale, 'Meliboeus', 1:5-14.

*atque iuvamen.*⁸⁰

([...] Ik heb zorggedragen voor het schrijven van enkele zaken, waardoor je, als God het geeft, [hun] niet alleen genezing kunt schenken in hun lichamen, nadat zij zijn gewaarschuwd, maar je ook naast waarschuwingen raad en troost en hulp kunt verlenen.)

Maar blijkbaar moest Jan III de raad in het werk vooral zelf ter harte nemen. Hoewel een dergelijke opdracht aan hem om allerlei redenen kon worden geschreven, en die niet per se iets zegt over de werkelijke doelgroep van een boek, is het aannemelijk dat Jan van Boendale de hertog werkelijk wilde adviseren met zijn *Meliboeus*. Hij kon dit op een zinvolle manier doen, want hij was goed geïnformeerd over het reilen en zeilen van Jan III. Zijn sociale netwerk strekte zich uit tot in diens omgeving. Rogier van Leefeldale, burggraaf van Brussel en tevens drossaard van Brabant, verschaftte hem een belangrijke verbinding met het Brusselse hof. Deze Rogier was een vooraanstaand raadsheer en een van de invloedrijkste mannen in het hertogdom. Boendale was regelmatig bij hem te gast en had wellicht via hem zelfs toegang tot de hertog zelf. Op een zondag in april 1332 was hij in ieder geval getuige van de wapenschouw van hertog Jans troepen in Heilisseem. Minstens twee van zijn geschriften bood Jan van Boendale bovendien zelf aan de landsheer aan, waaronder zijn *Meliboeus*.⁸¹

Jan van Boendale was zich steeds, net als Albertanus van Brescia, goed bewust van zijn verantwoordelijkheid als ambtenaar. Vanuit zijn functie voelde hij zich geroepen om de hertog te adviseren. Beroepsmatig had hij daarmee al ervaring. Hij was regelmatig aanwezig in de hertogelijke raad, waar hij de hertog soms te woord stond namens de stad Antwerpen. Wanneer Jan III zijn raad bijeenriep, werd de derde stand namelijk vertegenwoordigd door de zeven 'goede steden': Leuven, Brussel, Antwerpen, 's Hertogenbosch, Tienen, Nijvel en Zoutleeuw. In de praktijk voerden Leuven en Brussel de boventoon, maar Antwerpen kwam met ongeveer vijfduizend inwoners op de derde plek. Boendales stem was dus vaak genoeg van belang.⁸² Wellicht hierdoor had hij affiniteit met Prudentia's ideeën over raadgeving. Hij kon zich met haar identificeren: de wijze vrouw treedt op als raadgever van haar man, die ze eerbiedig 'here' noemt.⁸³ Ook Jan van Boendale wilde zijn heer met raad bijstaan.

Het was niets nieuws dat Boendale de hertog advies gaf in zijn *Meliboeus*, want in meerdere andere werken deed hij dit ook al. In zijn oeuvre zoekt hij voortdurend naar kenmerken van een

⁸⁰ Albertanus, 'Liber consolationis', 1:8-13.

⁸¹ Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 145-146.

⁸² P. Avonds, 'Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden in de late middeleeuwen', in: *Noordbrabants historisch jaarboek* 1 (1984) 1-8, 3.

⁸³ Boendale, 'Meliboeus', 18:451, 73:1998, 75:2068, 106:2972.

rechtvaardige overheid en capabele bewindslieden. Het thema van de ideale vorst loopt als een rode draad door zijn teksten. Die vorst is volgens Boendale enerzijds moedig in de strijd. Hiermee complimenteert hij Edward III van Engeland, ‘*een stout riddre sonder blame*’.⁸⁴ Hertog Jan III vergelijkt hij met een onverschrokken leeuw in zijn vijfde boek van de *Brabantsche Yeesten*: ‘*Ghi oestheren, weet wel dat,/ Ghi liet den leu slapen bat/ Dan ghien dicwile aldus wect*’.⁸⁵ Maar dit is niet genoeg. De belangrijkste oorzaak van het ontzag van Jans vijanden was volgens Boendale zijn hechtheid met het volk: ‘*Want si kinden harde wale,/ Dat die Brabanders haren here/ Gherne houden in die ere*’.⁸⁶ Een goede vorst moet zijn onderdanen dus aan zich weten te binden. In *Der leken spiegel* (1325-1330) noemt Boendale zeven eigenschappen die heren derhalve moeten bezitten, waaronder rechtvaardigheid, vriendelijkheid en mildheid.⁸⁷ Bovenal moet de vorst het algemeen belang steeds vooropstellen. Dit is tevens in zijn eigen belang, want zijn lichaam en ziel zijn het onderpand voor zijn land. Hij is immers niet voor zijn eigen belang aangesteld, maar om het volk te allen tijde te beschermen tegen geweld en uitwassen. Hij moet er bovendien voor zorgen dat eenieder krijgt wat hem toekomt.⁸⁸

De vorst en het algemeen belang

Deze nauwe connectie van de vorst met het algemeen belang kan op het eerste gezicht verrassen: in de wetenschappelijke literatuur wordt het concept *bonum commune* of *gemeyn orbair* meestal juist in verband gebracht met een stedelijke context. Piet Avonds heeft bijvoorbeeld geschreven dat de hertog en de grote steden in veertiende-eeuws Brabant grote tegenstanders van elkaar waren, die elk geïnspireerd werden door radicaal tegengestelde ideologieën. Tegenover de monarchale ideologie van de hertog, die beweerde te regeren bij de gratie Gods, stelden de steden het idee van volkssoevereiniteit. In die opvatting moest de vorst het algemeen belang beschermen. Bracht hij het schade toe, dan moest hij buitenspel gezet worden door zijn onderdanen. Het begrip *bonum commune*, dat werd gedefinieerd door de steden, was dus een middel om de vorst te controleren.⁸⁹

⁸⁴ J. van Boendale, ‘*Van den derden Eduwaert: coninc van Ingelant hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrijc te winnen ende hoe hij Doernic belach*’, in: J.G. Heymans (ed.), *Van den derden Eduwaert: coninc van Ingelant hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrijc te winnen ende hoe hij Doernic belach. Uitgegeven met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350* (Nijmegen 1983) 98:198.

⁸⁵ Boendale, ‘*De Brabantsche Yeesten*’, in: J.F. Willems, *Les gestes des ducs de Brabant, par Jean de klerk, d’Anvers, publiés par J.F. Willems, membre de l’académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles* (Brussel 1839) 489:2085-2087; Heymans, *Van den derden Eduwaert*, 70.

⁸⁶ Boendale, ‘*De Brabantsche Yeesten*’, 468:1502-1504.

⁸⁷ Boendale, ‘*Lekenspiegel*’, 167-171.

⁸⁸ Boendale, ‘*Lekenspiegel*’, 63, 65, 168, 170.

⁸⁹ P. Avonds, ‘“*Ghemeyn oirbaer*”: volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw’, in: J. Reynaert, en D. Hogenelst, *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9 (Asterdam 1994) 164-180, 164.

Inderdaad komt het concept al vroeg voor in stedelijke documenten. Robert Stein, Anita Boele en Wim Blockmans hebben echter aangetoond, dat het in Brabant niet gericht was tegen de hertog.⁹⁰ Die maakte er juist volledig deel van uit; 'he is the physical emanation of the united forces of the Brabant subjects. But he is more than that: he is also the symbol of the Brabant Common Good, a symbol that provides the community a face and is responsible for its honour.'⁹¹ Het algemeen belang omvatte op den duur zowel de eer van het hertogdom als het recht en de orde aldaar. De plicht van Jan III om hiervoor zorg te dragen was vastgelegd in het Charter van Kortenberg uit 1312.⁹² Jan van Boendale hielp hem er graag aan herinneren in zijn literaire werk.

Zo ook in de *Meliboeus*, zij het indirecter dan in *Der leken spiegel*. Prudentia, die net als Jan van Boendale haar 'here' wil adviseren, spreekt hem als volgt toe:

*Waer om so en soudi
Des niet gheloven mi?
U scade es mine scade
Daer om doet dat ic u rade.*⁹³

Haar belang is gelijk aan dat van haar man. Zo drukt ook Jan van Boendale de hertog op het hart dat zijn eigen belang met dat van Jan III overeenstemt. De echtelieden in het verhaal zijn het echter aanvankelijk niet met elkaar eens over de manier waarop Melibeus' belang (en dus dat van hen beiden) het beste wordt gediend. Allebei zien zij het grote belang van rechtshandhaving. Onrecht moet gewroken worden, anders zou het ongeremd voortwoekeren. Melibeus ontwaart hierin een plicht tot wraakneming voor hemzelf, maar Prudentia maant hem om de vergelding aan de rechter over te laten.⁹⁴ Ook die kan wraak nemen, en zo blijft een ander groot belang van haar man ongeschonden: zijn gezonde financiële situatie. Melibeus is namelijk bereid om zijn geld in te zetten in de strijd. Prudentia wijst hem op de benarde positie, waarin hij daardoor kan geraken.⁹⁵ Dan blijft er nog een belangrijk punt over in Melibeus' verweer: als hij zich niet op eigen kracht zal wreken, dan zullen zijn vijanden al hun respect voor hem verliezen. Dit zal hem aan groot gevaar blootstellen! Zijn vrouw stemt ermee in, dat de juiste reputatie meer waard is dan geld. Het is volgens haar echter verstandiger om vanuit dat oogpunt vriendschap te sluiten met vijanden.⁹⁶ Want:

⁹⁰ Stein, 'Whose community?', 150, 160.

⁹¹ Stein, 'Whose community', 161.

⁹² Stein, 'Whose community', 160, 169.

⁹³ Boendale, 'Meliboeus', 18:459-462.

⁹⁴ Boendale, 'Meliboeus', 93:2582-95:2655.

⁹⁵ Boendale, 'Meliboeus', 104:2893-107:2983.

⁹⁶ Boendale, 'Meliboeus', 98:2736-99:2755, 100:2792-101:2823, 126:3550-3557.

*Hets dicke gheseyt, twaren
 Die man en mach niet wel varen
 Langher dan willen sine gheburen
 Goede gheburen sijn starke muren.
 Het es bedorven menech here
 Om dat hi hem verliet te zere
 Op sine starke huse alsoe
 En[de] dat binght hoverde al toe
 En[de] bloetheyt menghet daer mede
 Die noyt en hilt haer stede.⁹⁷*

Melibeus' en Prudentia's verschillende visies op hun gezamenlijke belang, dat in het traktaat symbool staat voor het algemeen belang, kunnen als volgt worden samengevat: voor beiden is de handhaving van het recht essentieel, maar hun verdere opvattingen zorgen voor verschillende ideeën over het bereiken daarvan. Volgens Melibeus wordt het algemeen belang vooral gediend met een machtige reputatie in de omgeving, want dat geeft veiligheid. Prudentia hangt daarentegen veel meer gewicht aan financiële sterkte en goede relaties met burens. Deze ideeën komen in het traktaat uiteindelijk naar voren als de verstandigste. Met de *Meliboeus* wilde Jan van Boendale bijdragen aan het beeld van de ideale heerser als een wijze regent, die niet alleen de eer van het land, maar ook vooral de welvaart en vrede daar bevordert. In navolging van Albertanus stelde hij in de *Meliboeus* de zelfbeheersing, mildheid en bezonnenheid van de goede vorst in het middelpunt.

Jan III tussen Frankrijk en Engeland

Jan van Boendale liet het echter niet bij deze algemene aanwijzingen voor de goede vorst. Hij wilde Jan III met zijn *Meliboeus* ook adviseren in een concrete, actuele kwestie: de oorlog tussen Engeland en Frankrijk en Brabants positie daarin. De strijd tussen de Franse en Engelse koning was in de veertiende eeuw namelijk weer opgelaaid. De tegenstelling tussen deze vorsten had twee belangrijke oorzaken. Ten eerste hield de Engelse koning enkele vorstendommen in leen van de Franse koning. Dit feit was een aanleiding tot constante spanning, in het bijzonder omdat beide koningshuizen hun macht wilden uitbreiden. Verder stierf het Franse huis Capet in mannelijke lijn uit in 1328. Voor de opvolging kwamen zowel Filips van Valois als de Engelse koning Edward III (1327-1377) in aanmerking. Filips stond verder van de overleden koning Karel af dan Edward, maar had het voordeel dat zijn verwantschap alleen via mannelijke lijn liep. De Franse hoge edelen kroonden hem Filips VI

⁹⁷ Boendale, 'Meliboeus', 85:2344-2353.

(1328-1350), gekant als zij waren tegen het idee van een personele unie van beide koninkrijken. Edward III van Engeland eiste de opvolging echter voor zich op en toen Filips VI in 1337 het Franse leen Guyenne inpalmde, greep hij dit aan om zichzelf uit te roepen tot koning van Frankrijk.⁹⁸ Uit het samenvallen van beide conflicten volgde een oorlog die in fasen ruim honderd jaar zou aanslepen (1337-1453).

In tijden van Frans-Engelse spanningen was het voor beide partijen van grote betekenis om een bondgenootschap met de Nederlanden aan te gaan. Filips VI probeerde vanaf het begin van zijn regering om er een pro-Frans blok te creëren. Hij kon daarbij niet om Brabant heen: het hertogdom lag centraal en zeer strategisch. In de veertiende eeuw was het op het hoogtepunt van zijn macht. De economie groeide, onder andere vanwege Brabants gunstige ligging. Het controleerde een belangrijk deel van de handelsroute tussen Brugge en de Franse jaarmarkten enerzijds en Keulen met het Rijnland anderzijds. Ook domineerde het de zuidelijke Nederlanden door het verkeer op de Schelde en de Maas te beheersen. Antwerpen gaf bovendien toegang tot de Noordzee. Verder was Jan III in staat om een machtig leger op de been te brengen en genoot hij verregaande autonomie ten opzichte van de Duitse keizer. Dit alles maakte Brabantse steun ook voor Edward III onmisbaar en ook hij probeerde de banden met Jan III aan te halen.⁹⁹

De hertog stond voor een lastige keuze. De Brabantse markt was zowel van Engeland als van Frankrijk afhankelijk. Engelse goederen als wol en leer vormden de grondstoffen voor de textielindustrie, waarvan de producten vervolgens in Frankrijk werden afgezet. Uit de opbrengsten hiervan kwam een groot deel van de hertogelijke inkomsten. Jan III probeerde daarom aanvankelijk neutraal te blijven, maar dit mislukte toen hij weigerde om een vijand van Filips VI aan hem uit te leveren. De Franse koning was woedend en voerde een grote coalitie aan tegen Brabant in 1332. Dit leidde een paar ingrijpende crisisjaren in voor de regering van Jan III.¹⁰⁰ Alle omliggende vorstendommen verenigden zich tegen Brabant.¹⁰¹ En juist Jan van Boendale legde hiervan een emotioneel getuigenis af in de vierde redactie van zijn *Brabantsche Yeesten* (ca. 1335).¹⁰² Uit pure jaloezie op de Brabantse welvaart richtten de vijanden hun pijlen op het hertogdom, volgens hem:

⁹⁸ D. Green, *The Hundred Years War: a people's history* (Londen 2014) 11.

⁹⁹ S. Boffa, 'The duchy of Brabant caught between France and England: geopolitics and diplomacy during the first half of the Hundred Years War', in: L.J.A. Villalon en D.J. Kagay, (eds.) *The Hundred Years War: a wider focus* (Leiden 2005) 212-216.

¹⁰⁰ Boffa, 'The duchy of Brabant', 216-217, 236.

¹⁰¹ P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Deel 1: de grote politieke krisissen* (Brussel 1984) 78.

¹⁰² R. Stein, 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn "Brabantsche Yeesten"?', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 106 (1990) 262-280, 271-273.

*Want si van herten beniden
 (Ende selen doen tallen tiden)
 Des hertoghe grote rijchede,
 Ende sijns lants neringhe mede,
 Des si niet en hebben daer.¹⁰³*

Hoewel Boendales *Yeesten* partijdig en sterk gevoelsgeladen zijn, speelde volgens Piet Avonds een vijandige stemming tegenover Brabant inderdaad een rol bij de coalitie naast particularistische, materiële motieven. In ieder geval richtten de geallieerden behoorlijke schade aan in het hertogdom. Ook wierpen zij een economische blokkade op in 1333-1334, die een bedreiging betekende voor het Brabantse economische en sociale leven.¹⁰⁴ Boendale kon enige overdrijving niet laten bij het beschrijven van deze blokkade:

*Wat sal Brabant nu doen?
 Het sit besloten als een hoen
 Dat in ene kevie sit ghevaen,
 Dat vlien en mach noch uut gaan:
 Ten hadde een gaetken niet open.¹⁰⁵*

De vijandigheid van onder anderen de Franse koning kwam Jan III kortom duur te staan, ook in letterlijke zin: Brabant wist uiteindelijk stand te houden en hoefde geen grote territoriale concessies te doen, maar het moest de vrede met zijn burens afkopen.¹⁰⁶ Door zijn vredesverdrag met Filips VI kwam Jan III in het Franse bondgenootschap terecht.

Brabant en de Engelse wol

Als stedelijk ambtenaar in Antwerpen was Jan van Boendale zich zeer bewust van de belangen die gemoeid waren met goede buitenlandse relaties, temeer omdat hij al vroeg in zijn carrière benoemd was tot toezichthouder op de Antwerpse lakenhal en op de inning van marktgelden van lakenverkopers.¹⁰⁷ Zijn stad was in opkomst dankzij de groeiende handel over de Schelde. Vanwege de hoge kosten van transport over de weg was dit een aantrekkelijke aanvoerroute voor zware

¹⁰³ Boendale, 'De Brabantsche Yeesten', 488:2071-489:2075.

¹⁰⁴ Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Deel 1*, 84, 87-88, 94, 104-105, 107.

¹⁰⁵ Boendale, 'De Brabantsche Yeesten', 513 :2777-2781.

¹⁰⁶ Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Deel 1*, 78; Boffa, 'The duchy of Brabant', 218.

¹⁰⁷ Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 144.

goederen als wijn en wol. Hanzekooplui uit Lübeck en Hamburg vestigden zich in de stad – onder wie Boendales buurman Heinrich Sudermann –, benevens een aantal Italianen uit Genua, Lucca, Florence en Venetië. De wolhandel bracht uiteraard ook veel Engelsen naar Antwerpen.¹⁰⁸ Om die laatsten binnen te halen moest Antwerpen concurreren met de Vlaamse havensteden, die nog meer dan de Brabantse aangewezen waren op de import van Engelse wol.¹⁰⁹

Edward III was zich bewust van zijn machtspositie in dit opzicht. Hij hechtte veel belang aan banden met Vlaanderen. Hij moest het daarbij echter niet van de graaf hebben, want die was een getrouw vazal van Filips VI. Edward vestigde daarom zijn hoop op de machtige steden van het graafschap toen hij de Franse kroon in 1337 begon te bevechten. Hij stuurde ambassades naar het vasteland, met name naar Valenciennes, waar het hof van Willem III van Holland, Zeeland en Henegouwen een centrum van diplomatieke bedrijvigheid werd. Hij rekende ook, terecht, op de steun van Jan III.

De hertog was om meerdere redenen blij met Edwards toenadering: elke verstoring van de Engelse handel met Vlaanderen kwam Brabant ten goede. Bovendien bevonden een aantal van Jans traditionele vijanden, onder anderen de bisschop van Luik en de graaf van Gelre, zich in het Franse kamp. Dit maakte de overstap naar Engelse zijde een logische zet voor de hertog. Zijn land profiteerde inderdaad van de nieuwe vriendschap met Engeland: eind 1336 verplaatste Edward de wolstapel naar Brabant en in 1337 verleende hij Brabantse kooplieden allerlei voorrechten. Als tegenprestatie stelde Jan III twaalfhonderd man beschikbaar voor een aanval op Frankrijk. Eind juli 1338 landden Edwards troepen in Antwerpen en vestigde de Engelse koning zijn hoofdkwartier in Leuven. Jan III was nu volledig Engels gericht en Antwerpen raakte in de ban van de naderende oorlog. Jan III en Edward verbleven er regelmatig om op de voorbereidingen toe te zien.¹¹⁰ Ook Jan van Boendale betekende veel voor de Engelsen, zoals blijkt uit enkele rekeningposten in de *Wardrobe Account* te Londen.¹¹¹

De uiteindelijke aanval vond plaats in september 1339.¹¹² De eerste periode van de oorlog verliep overtuigend in het voordeel van de Engelsen: zij wonnen een grote zeeslag bij Sluis in 1340, waarover Boendale zijn blijdschap niet op kon:

Van deser hoeger victorien,

Die ewelijc blijft in memorien,

¹⁰⁸ Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 145; R. van Uytven, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale', in: W. van Anrooij e.a. (eds.) *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 17-29.

¹⁰⁹ Boffa, 'The duchy of Brabant', 212-213.

¹¹⁰ H.S. Lucas, *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326-1347* (Philadelphia 1976) 383.

¹¹¹ H.S. Lucas, 'Edward III and the poet chronicler John Boendale', *Speculum* 12:3 (1937) 367-369, 368-369.

¹¹² Boffa, 'The duchy of Brabant', 218-221.

Worden blide ten selven male

*Alle die spreken Dietsche tale.*¹¹³

Hij vervatte zijn uitbundige vreugde over Edwards daden in een lang heldendicht, getiteld *Van den derden Eduwaert* (kort na 1340).

Het beleg van Tournai

De pro-Engelse houding van Jan III was echter niet stabiel. Het ging hem vooral om de economische voordelen in het Engelse bondgenootschap, maar het lukte Edward III op geen enkele manier om aan zijn financiële verplichtingen tegenover de hertog te voldoen.¹¹⁴ Toen hij desalniettemin in 1340 besloot om het beleg voor Tournai te slaan, brak dit het Brabantse enthousiasme op. Jan III en zijn onderdanen deelden de Engelse historische grieven tegen Frankrijk niet. Zij voelden geen dringende behoefte om de stad in te nemen. Deels onder invloed van gestook door Filips VI gaven de Brabanders daarom aan hun hertog te kennen dat zij liever naar huis terugkeerden. Ze wensten vooral vrede: van economisch voordeel aan de Engelse vriendschap was weinig te merken, de oorlog belemmerde de handel en van de bijna failliete Edward viel niet veel geld meer te verwachten.¹¹⁵ Met het afhaken van de Brabanders kwam Edwards coalitie echter op losse schroeven te staan. Hij gaf de belegering van Tournai op en startte met onderhandelingen.

De hertog van Brabant was nauw betrokken bij de vredesbesprekingen tussen Edward en Filips. Hij trad daarbij steeds op als vertegenwoordiger van het Engelse kamp, samen met andere hooggeplaatsten. Het was echter dankzij de tussenkomst van Jeanne van Valois, de koningin-moeder van Henegouwen, dat uiteindelijk de wapenstilstand van Espléchin werd gesloten.¹¹⁶ Zij was de schoonmoeder van Edward en de zus van Filips. Het bestand werd in 1341 meerdere malen verlengd. Ook daarbij waren Jan III en Jeanne van Valois telkens betrokken.¹¹⁷

Het beleg van Tournai vormde dus een keerpunt in de Brabantse houding ten opzichte van de Frans-Engelse oorlog. Jan III veranderde van een enthousiast Engels bondgenoot in een beijveraar van de vrede. Deze verandering is terug te zien in Jan van Boendales oeuvre, om precies te zijn in de opeenvolging van zijn werken *Van den derden Eduwaert* en *Meliboeus*. Geldt koning Edward III in het eerste werk als een voortreffelijke ridder, wiens strijd tegen Filips VI terecht is en steun van Jan III verdient, in de *Meliboeus* roept Boendale juist op tot onderhandeling. In *Van den derden Eduwaert*

¹¹³ Boendale, 'Van den derden Eduwaert', 124:1303-125:1306; Boffa, 'The duchy of Brabant', 222; Lucas, *The Low Countries*, 398-402.

¹¹⁴ Lucas, *The Low Countries*, 428-436.

¹¹⁵ Lucas, *The Low Countries*, 414-415.

¹¹⁶ Lucas, *The Low Countries*, 420.

¹¹⁷ Lucas, *The Low Countries*, 464-468.

wordt Jan III voorgesteld als de grootste antagonist van de Franse koning onder Edwards bondgenoten; in de *Meliboeus* is twist vermijden juist het devies.¹¹⁸ Boendales toon is daarbij bijzonder fel:

*Orloghe sal elc man
 Altoes scuwen waer hi can;
 Want uut orloghe also
 Comen meest die stride toe.
 Stride die sijn altoes quaet,
 En[de] wet datse God haet,
 Daer om sprac die coninc Davijd:
 Hem allen die begheren strijt,
 Die verderft ende doet sterven
 Eer dat si u liede bederven.
 Mi dunct, na dat ic sie,
 Dat een mechtich man die
 Gherne vecht ende strijt,
 En[de] hem des niet en vermijdt,
 Dat hi onnutte es waerlike
 Voer Gode en[de] op ertrike.¹¹⁹*

Mocht een vorst hierna nog oorlog willen voeren, dan zal hij de haat van God, een doodswens van koning David en het predicaat 'nutteloos voor God en de wereld' voor lief moeten nemen.

Boendale schreef zijn *Meliboeus* dan ook in een spannende tijd. Op 11 en 12 september 1341 stelden Edward III en Filips VI het hervatten van de oorlog uit tot de dag van Sint Johannes de Doper (24 juni) in 1342. Maar ondanks deze verlenging van de wapenstilstand bleven de verhoudingen tussen de twee uiterst gespannen. Edward bouwde een enorme vloot op en verzamelde overal in Europa steun. Ook Filips ging allerlei nieuwe allianties aan. Nieuwe onderhandelingen begin 1342 haalden niets uit. Na ook een poging waarbij Jan III betrokken was, kondigde Edward op 20 mei 1342 aan dat hij de strijd tegen Edward op 24 juni zou hervatten. Hij stuurde gezanten naar de Nederlanden om onder anderen met de hertog van Brabant plannen te smeden voor een nieuwe

¹¹⁸ Heymans, *Van den derden Eduwaert*, 63.

¹¹⁹ Boendale, 'Meliboeus', 108:312-327.

aanval. Ook Willem III van Holland, Zeeland en Henegouwen en de Vlamingen kwamen in Brabant met Jan III overleggen.¹²⁰

Temidden van deze besprekingen over het wel of niet hervatten van de oorlog schreef Boendale een pleidooi voor verzoening. Een groot deel van de Brabanders was klaar met de oorlog. Zou Jan III daar weer in participeren, dan voorzag Boendale grote verdeeldheid onder de inwoners van het hertogdom. Dit zou Brabant zeer kwetsbaar maken:

*Daer om sal elc lants here
Sijns volx weygher sijn in dien:
So mislijc eest, wat mach gheschien
Want onwillighe liede doghen
Den here luttel in orloghen.
Der stede rijcheyt es sonder ghetal,
Daer bi prismic boven al
Der poerter eendrachticheyt
Boven alle warisone gheseyt;
En[de] waer porteren discorderen
Daer gaen si buten hare eren.¹²¹*

Juist de hertog, die in Boendales ogen het symbool van de eenheid moet zijn, mag zijn onderdanen daarom niet opnieuw meetrekken in een kostbare oorlog. Hij moet immers waken voor het algemeen belang.

Conclusie

Telkens weer draait het in Boendales werken om de vraag, hoe een machthebber wijs kan regeren. Het is daarbij vanzelfsprekend erg belangrijk dat de vorst zijn raadgevers goed kiest en hun adviezen juist op hun merites weet te beoordelen. Een wijs vorst is volgens Boendale geen feodale held in de strijd, maar een wijze regent, een man van recht en orde. Het verhaal over Melibeus moet hem hebben aangesproken vanwege het politieke onderwerp met veel aandacht voor deze zaken: advies vragen en beoordelen, het recht en meer relevante thema's voor het landsbestuur. Boendale kon zich als ambtenaar, deelnemer aan de hertogelijke Raad en advocaat bovendien herkennen in Prudentia's adviserende rol. Net zoals Prudentia haar man van gewelddadige wraak probeert af te houden in het verhaal, zo wilde ook Boendale zijn hertog afhouden van gevecht.

¹²⁰ Lucas, *The Low Countries*, 469-473.

¹²¹ Boendale, 'Meliboeus', 88:2435-2445.

Hij schreef zijn *Meliboëus* in 1342 vóór de dag van de heilige Johannes de Doper. Op die dag zou de wapenstilstand tussen Edward III en Filips VI aflopen. De spanning tussen die twee was inmiddels alweer hoop opgelopen: een hernieuwde oorlog was ophanden. Die zou weer gepaard gaan met veel strijd en kosten. De hertog van Brabant, Jan III, aan wie Jan van Boendale zijn *Meliboëus* opdroeg, was nauw betrokken geweest bij de onderhandelingen tussen Edward en Filips. Hij trad daarbij steeds op als vertegenwoordiger van het Engelse kamp. Hij had de zijde van Edward gekozen, maar eigenlijk wensten Jan III en zijn onderdanen vooral vrede na 1340. Ze waren aan Engelse zijde vanwege de economische voordelen, maar hun behoefte om de Fransen ervan langs te geven was niet zo groot. Dit was goed te merken tijdens het beleg van Tournai, waarbij de Brabanders niet erg toegewijd waren aan de zaak en het liefst naar huis wilden. Van economisch voordeel aan de Engelse vriendschap was bovendien weinig te merken in tijden van oorlog. De handel werd erdoor belemmerd, het kostte Brabant veel geld en van de bijna failliete Edward viel niet veel geld te verwachten.

Hoofdstuk 3: Dirc Potter en zijn *Mellibeus*

De tweede Middelnederlandse versie van het verhaal over Melibeus en Prudentia schreef Dirc Potter (ca. 1370-1428) meer dan een halve eeuw na Jan van Boendale. Hij voegde geen proloog toe aan het begin van zijn werk – of deze is in ieder geval niet overgeleverd. Zijn eigen woorden kunnen dus niets onthullen over zijn schrijfmotieven. Maar blijkbaar vond hij, net als Boendale, de boodschap van het verhaal relevant voor zijn publiek. Die lezers en luisteraars bevonden zich aan het Haagse grafelijke hof. Hier schreef Dirc Potter voor zijn werk, maar moet hij ook in zijn vrije tijd nog veel aan een bureau hebben gezeten. Er zijn drie literaire werken van hem overgeleverd: *Der Minnen Loep* (ca. 1412), *Blome der doechden* (na 1415) en *Van Mellibeo ende van sinre vrouwen Prudencia* (na 1415), ook kortweg *Mellibeus* genoemd. Dit oeuvre kwam tot stand in nauwe verbondenheid met het hofleven, waar edelen, geestelijken, ambtenaren, artiesten en hofpersoneel Dirc Potter inspireerden. Zijn leven vertoont treffende overeenkomsten met dat van Jan van Boendale, vooral waar het zijn carrière betreft. Sommige gegevens doen echter ook vermoeden, dat de twee enigszins in karakter verschilden.

Op het Binnenhof

In de zomer van 1400 raakten twee groepen hovelingen met elkaar slaags op het Binnenhof. De ene partij, bestaande uit de gebroeders Potter met familieleden en vrienden, tuigde de andere groep zo hardhandig af dat er twee doden vielen. Een weinig verfynd optreden. Onder de daders bevond zich Dirc Potter, die later bekend zou worden om zijn literaire werken over liefde, zelfbeheersing en tact. Het voorval moet een diepe indruk op hem hebben gemaakt. Ook in de omgeving baarde het ongetwijfeld opzien, ook al werden er wel vaker veten met de hand uitgevochten. Wat Dirc Potter vooral zal zijn bijgebleven, is de straf van hertog Albrecht van Beieren (1389-1404), graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen en hertog van Beieren-Straubing.¹²² Op 20 augustus werden Dirc Potter en zijn medeschuldigen streng gestraft voor de moorden en het verdere gevecht. Ze moesten een zoengeld van 600 Hollandse schilden betalen, duizend zielenmissen laten lezen voor de overledenen, een som betalen aan een klooster tussen Maas en Zijpe en op bedevaart gaan naar Rocamadour.¹²³ Daarnaast behelsde de straf ook een immateriële boete: met tweehonderd aanhangers moesten de Potters in een Haagse kerk een publieke voetval doen en hun schuld belijden in een openbare zelfvernederings.¹²⁴ Al met al moet de confrontatie met het gerecht voor Dirc Potter

¹²² Van Oostrom, *Het woord van eer*, 225.

¹²³ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 56.

¹²⁴ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 225-226.

een indringende gebeurtenis zijn geweest. Hij raakte erdoor op persoonlijk vlak betrokken bij vraagstukken over geweld, eigenrichting en verzoening.

Ook voor zijn werk kwam Dirc in aanraking met dergelijke thema's. Hij was ooit begonnen als eenvoudige klerk, in de voetsporen van zijn vader en broers.¹²⁵ Zijn naam duikt voor het eerst op in de bronnen wanneer hij, vermoedelijk ongeveer vijftien jaar oud, in 1385 een beloning ontvangt voor het overschrijven van de trossiersrekening van dat jaar.¹²⁶ In 1400 maakte hij al volledig deel uit van het Haagse hof. Hij nam er deel aan het sociale leven, was betrokken bij onderlinge conflicten en vond het blijkbaar zelfs nodig om zich daar met geweld in te mengen. Professioneel moet hij tussen 1385 en 1400 tot meesterklerk zijn opgeklommen en rechterlijke functies zijn gaan vervullen, vermoedelijk als griffier.¹²⁷ Dit betekende een behoorlijke promotie.

Potters veroordeling door de hertog in 1400 lijkt geen enkele consequentie voor zijn carrière te hebben gehad. Integendeel, nauwelijks drie weken nadat hij het grafelijk aandeel in de boete had betaald, op 24 april 1401, beleende hertog Albrecht hem als dank voor zijn werk met de zwanen in Waterland en de pacht van de Zeevang. Ook schonk Albrecht hem op 19 november 1402 een hofstede: Dirc Potter was behoorlijk in aanzien gestegen. Vanaf in ieder geval 1406 vervulde hij bij de kanselarij bovendien de functie van *scriver vanden bloede*, wat betekent dat hij griffier was bij het rechterlijk college dat met lijfstraffelijke rechtspleging was belast. In *Der minnen loep* bevestigt Potter zelf dat hij deze functie bekleedde. Hij bleef ook verbonden aan de trosserie en aan de kanselarij.¹²⁸ Onder Willem VI bracht hij het tot baljuw van Haagambacht (het dorp dat zich zou ontwikkelen tot Den Haag), een hoge functie in de rechterlijke macht die hij van 29 augustus 1408 tot 4 september 1416 zou vervullen.¹²⁹ Als baljuw moest hij in naam van de graaf misdadigers in zijn ambtsgebied vervolgen en berechten in een vierschaar van welgeboren mannen. Hij had onder andere de jurisdictie over doodslag en vechtpartijen.¹³⁰

Dirc Potter was beroepshalve dus steeds nauw betrokken bij de rechterlijke macht. Hierdoor, en door zijn persoonlijke ervaring in augustus 1400, raakte hij blijkbaar overtuigd van de voordelen van verzoening. Het wekte zijn belangstelling voor de onderwerpen uit het *Liber consolationis et consilii*: wraak, eigenrichting, de rol van de rechter en verzoening. Bovendien was het in zijn eigen belang, als verantwoordelijke voor de rust in Haagambacht, dat mensen hun geschillen op een ordelijke manier oplosten. De meeste literatuurhistorici dateren Potters *Mellibeus* na 1415. In dat geval zou hij het nog tijdens zijn baljuwschap, dat hij tot in 1416 bekleedde, kunnen hebben geschreven. De *Mellibeus*

¹²⁵ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 227.

¹²⁶ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 55.

¹²⁷ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 226; Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 106-107.

¹²⁸ A.M.J. van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter: studie over een Middel nederlandse Ars amandi* (Utrecht 1979).

¹²⁹ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 53.

¹³⁰ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 106-107, 226-227.

vervulde in dat geval een heel praktische functie: mensen aansporen om de vrede in Potters baljuwschap te bewaren.

Dirc Potter als diplomaat

De benodigde kennis van recht en bestuurskunde voor al zijn functies kan Dirc Potter in de schoolbanken hebben opgedaan. Zijn ouders hadden hem ter voorbereiding op zijn werk naar een goede school gestuurd: alles wijst erop dat hij een meer dan elementaire opleiding had gekregen, die lezen, schrijven, rekenen en Latijn omvatte. Ook verliet hij de school met een enige kennis van de literatuur. Getuige zijn latere werk was hij vooral geïnteresseerd in het werk van Ovidius. Dit zou later de basis vormen voor zijn eerste eigen dichtwerk: *Der minnen loep*.¹³¹ Dircs kennis maakte hem bovendien tot een waardevolle ambtenaar. Hij moest het voor zijn carrière dan ook hebben van zijn verstandelijke vermogen, want hij was niet van bijzonder hoge afkomst. Hij maakte deel uit van het gemoderniseerde ambtenarenapparaat van Albrecht van Beieren. De hertog spande zich in voor een bureaucratie die tegemoet kon komen aan de behoeften van het steeds complexere landsbestuur. Het hof veranderde in een bolwerk van administratie op het gebied van recht, financiën en het verdere landsbestuur, waar de vorst geregeld overlegde met zijn baljuws en rentmeesters. Dirc Potter was lang niet de enige uit de burgerstand die in dit bestuursbedrijf emplooi vond. Steeds vaker werden ambtenaren niet alleen uit de geestelijkheid gerekruteerd, die beroepshalve geletterd was, maar ook uit de andere twee standen.¹³² Een ambtenaar kon een machtige positie verwerven aan het hof, dat Albrecht met steeds meer prestige bekleedde.

Albrecht verhoogde namelijk niet alleen de functionaliteit van zijn hof, maar ook de status ervan. Dit deed hij in de eerste plaats door zijn macht te consolideren en uit te breiden: hij verwierf zich een voorname rol op het Europese politieke toneel en verstevigde zijn positie binnen zijn eigen gebieden. Hij koos een vaste residentie voor zijn bestuur in Den Haag, hield daar zoveel mogelijk verblijf en poogde op die manier een centraal bestuur over zijn landen uit te oefenen. Zijn Haagse residentie veranderde in een waardig bestuurscentrum, voorzien van indrukwekkende weelde. Die *magnificentia* was van politiek belang: intern om geen twijfel te laten bestaan aan de superioriteit van de graaf, extern om het rijk niet te doen achterblijven bij andere. De maaltijden aan het hof waren indrukwekkend en het was rijkelijk voorzien van exclusieve luxegoederen, zoals exotische dieren, met parels of edele metalen bewerkte kleding, tafelzilver en kunst. Muziek en literatuur

¹³¹ A.M.J. van Buuren, 'Dirc Potter, a medieval Ovid', in: E. Kooper (ed.) *Medieval Dutch literature in its European context* (Cambridge 1994) 151-167.

¹³² Van Oostrom, *Het woord van eer*, 16, 226-227.

namen ook een belangrijke plaats in.¹³³ Albrechts residentie sloeg kortom geen slecht figuur in de internationale hofcultuur van zijn tijd.

Dircs werkzaamheden in Den Haag beperkten zich niet tot de juridische sfeer. Zowel voor de graven van het Beierse huis als later voor Filips van Bourgondië ontwikkelde hij zich ook tot een gewaardeerd gezant en diplomaat, die werd betrokken bij de politiek van het graafschap.¹³⁴ Hij behartigde de belangen van de landsheer, maar ook wel van diens vrouw of de grafelijke raad, in binnen- en buitenland. Alleen al in opdracht van Willem VI ondernam hij in zijn jaren als baljuw talrijke dienstreizen, bijvoorbeeld naar de Engelse koning.¹³⁵ Hij moet een doeltreffend spreker zijn geweest, want niet voor niets zal hij hebben behoord tot het Hollandse gezantschap dat met Friesland over vrede onderhandelde. Als het hoogtepunt van zijn carrière kan zijn diplomatieke missie naar Rome worden beschouwd. Hij verbleef er langer dan een jaar in 1411-1412, voor een vertrouwelijke missie.¹³⁶ De inhoud ervan is tot op de dag van vandaag geheim gebleven, wat pleit voor Potters discretie.

Dit diplomatieke aspect van Dirc Potters carrière kan als tweede verklaring gelden voor zijn interesse in het *Liber consolationis et consilii*. Het politieke proces, waarin Melibeus advies vraagt aan zijn vrienden en waarin zij hem op verschillende manieren proberen te overtuigen, krijgt immers veel aandacht in het werk. Zeker in Potters versie komt dat goed naar voren, omdat hij de theoretische passages over wijsheid en studie niet heeft opgenomen (zie voor een overzicht de tabel aan het einde van dit hoofdstuk). Zo legde Potter, in navolging van Renaud de Louens, nog meer nadruk op het plot van het verhaal. Dit plot werd bepaald door Melibeus' weg naar besluitvorming, aan de hand van zijn vrouw Prudentia. Zij leert hem de kunst om advies op de juiste manier te vragen, te beoordelen en te geven. Zij bedrijft bovendien zelf pure diplomatie om haar man voor de vrede te winnen. Haar tact blijkt onder meer uit haar voorzichtige formuleringen:

*Heer, ic bid v, dat ghij my in sulken saken in v herte niet en wilt versmaden, off ic v dingen segge, die uwer herten ende synnen contrari sijn, want allen dat ic seggen sal, moen ic tot uwen profijt.*¹³⁷

¹³³ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 12-14, 27-31.

¹³⁴ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 53.

¹³⁵ Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 106-107.

¹³⁶ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 11; Van Oostrom, *Het woord van eer*, 226.

¹³⁷ Potter, 'Melibeus', in: B.G.L. Overmaat (ed.) *Melibeus: een geschrift van Dirc Potter: inleiding en tekstuitgave: met enkele nieuwe gegevens voor de biographie en aantekeningen over de bron van de Blome der Doecheden* (Arnhem 1950) 54-109, 75.

Veten in Holland

Niet alleen interesseerden de thema's in de *Mellibeus* Dirc Potter zelf; hij vond ze ook de moeite waard voor zijn omgeving. Hij verkeerde aan het hof in een tijd vol spanningen, veten en regelrechte oorlogen. Terwijl de Beierse graven hun macht probeerden te centraliseren, werd Holland verscheurd door partijstrijd. De bekende rivaliteit tussen Hoeken en Kabeljauwen speelde al sinds halverwege de veertiende eeuw, toen de successiecrisis vanaf 1345 de overgang van het Henegouwse naar het Beierse huis had gemarkeerd. Margaretha van Beieren volgde haar broer Willem IV in dat jaar op, terwijl ook haar zoon Willem bestuurlijke macht kreeg. Dit leidde tot spanningen en mondde in 1349 uit in een oorlog tussen moeder en zoon. De aanhangers van de latere Willem V gingen zich Kabeljauwen noemen, waarschijnlijk vanwege de blauwe ruiten op het Beierse familiewapen, die deden denken aan de schubben van een vis. Margaretha's aanhangers noemden zich vervolgens Hoeken, naar de haken waarmee vissers gewoon waren kabeljauw te vangen.

Willem V kwam als winnaar uit de strijd, maar onder zijn bewind keerde de rust niet volledig terug in Holland. De steden mengden zich in het conflict en edelen probeerden hun eigen invloed te vergroten door bij de graaf in de gunst te komen. In feite ging het in deze Hoekse en Kabeljauwse twisten om een netwerk van vetes, die het graafschap telkens aan de rand van een burgeroorlog brachten.¹³⁸ Toen Albrecht van Beieren in 1358 aan de macht kwam, veranderde dit niet. Talloze malen zou hij tijdens zijn bewind te kampen krijgen met de spanningen. Hij slaagde er echter in om uiteindelijk een redelijk machtsevenwicht te bereiken. Hij stond zoveel mogelijk boven de partijen, maar kon desnoods ook krachtig ingrijpen. Door dit optreden, en door economische voorspoed, trad in Holland vanaf ongeveer 1365 een relatieve rust in. In deze periode versterkte graaf Albrecht zijn positie als heerser, onder andere door vernieuwingen in het bestuursapparaat.¹³⁹ Zoals gezegd kwam Dirc Potter in deze periode aan het hof te werken.

Tegen het einde van zijn loopbaan had Dirc Potter echter genoeg aanleidingen om te willen oproepen tot verzoening. Hij zag tegen die tijd de gevolgen van twist en oorlog om zich heen. Rond 1390 waren verschillende buitenlandse conflicten opgespeeld; vanaf 1390 tot de Bourgondische machtsovername in 1433 verkeerde het graafschap vrijwel continu in oorlog. Graaf Albrecht trok verschillende keren naar Friesland, in vergeefse pogingen om de inwoners te onderwerpen. Vervolgens voerde hij, en later zijn zoon Willem VI, van 1401 tot 1412 een oorlog tegen de heren van Arkel, een kleine maar strategisch gelegen heerlijkheid in het grensgebied tussen het Sticht, Gelre, Brabant en Holland. De Hollanders zegevierden, maar de oorlog was ze letterlijk duur komen te

¹³⁸ S. ter Braake, 'Parties and factions in the late Middle Ages: the case of the Hoeken and Kabeljauwen in The Hague (1483-1515)', *Journal of medieval history* 35.1 (2009) 97-111.

¹³⁹ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 11-12.

staan. Voor de schatkist beliep de rekening maar liefst het astronomische bedrag van 44.000 pond – en dan is de bijdrage van Henegouwen nog niet eens meegeteld. Ter vergelijking, de jaarlijkse inkomsten van de graaf bedroegen in die periode vijf tot zesduizend pond, en dat bedrag was normaal gesproken net voldoende om de grafelijke hofhouding te financieren. Na verovering bleek de opbrengst van de heerlijkheid Arkel voor de Hollandse schatkist ook nog eens tegen te vallen.¹⁴⁰

Aan het einde van de veertiende eeuw had de Hollandse graaf zich op deze manier in een onmogelijke financiële positie gebracht. Robert Stein heeft erop gewezen dat hij, net als andere vorsten, overging op een funeste politiek: hij probeerde de toenemende uitgaven te dekken door de inkomstenbronnen te vervreemden. Dat de inkomsten hierdoor uiteraard terugliepen, lijkt tot in de late veertiende eeuw geen acute problemen te hebben gegeven: in noodgevallen verschaften de onderdanen een bede om schulden af te lossen. ‘Aan het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw ontstond echter een enorme schuldenexplosie onder de heersende dynastieën en tal van vorstenhuizen geraakten aan de rand van de financiële afgrond.’¹⁴¹ Het prijskaartje van oorlogvoering drong zich op een pijnlijke manier op.

Als medewerker van de bureaucratie was Dirc Potter zich ongetwijfeld goed bewust van de financiële problemen van zijn heer, alsmede van de oorzaken ervan. Zijn keuze voor de *Mellibeus* hangt daar misschien mee samen, gezien de aandacht die in het werk wordt besteed aan de financiële nadelen van oorlog voeren. Van de zesendertig paragrafen wijdt Potter er iets meer dan vier aan het thema van de rijkdom. Melibeus beroemt zich op zijn bezittingen. Hij vindt dat hij wraak mag nemen, omdat hij rijker en machtiger is dan zijn tegenstanders. ‘Ende ghij wet, dat mits ghelt ende haue woerden ghedaen die groete feyten deser werelt’, zegt hij tegen Prudentia. Maar zij berispt haar man en geeft hem onderwijs over het verkrijgen van en goed omgaan met geld. De kern van haar betoog klinkt als volgt:

*Nu heb ik v bewijst, hoe ghij v hebben sult in te vercrijgen rijcheiden ende in dien te ghebruyken. Ende om dat ghij v daer in betruwet ende mitsdien betruwen, dat ghij daer in hebt, soe suldi verwecken orloge ende maken strijt. Ic raede v, dat ghij niet en maect orloge inden betruwen van dyen. Want gheen rijcheiden en sijn genoch om orloge te maken ende te holden. Daer om seit een philosophus: een mynsche die orloch heeft sal nummermeer goets genoch hebben, want hoe een mynsche rijcker is, hoe hij meere cost doen moet. Ende salomon seit: soe wie meest rijcheiden heeft, hij heeft meest diese helpen verteren.*¹⁴²

¹⁴⁰ R. Stein, *De hertog en zijn staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380-ca. 1480* (Hilversum 2014) 92.

¹⁴¹ Stein, *De hertog en zijn staten*, 97.

¹⁴² Potter, ‘Mellibeus’, 99.

Niemand heeft genoeg geld om een lange oorlog uit te zingen, dus is strijd sowieso een onverstandige beslissing op financieel gebied.

Mellibeus en Blome der doechden

De nadruk op het financiële aspect van oorlogvoering in de *Mellibeus* maakt Prudentia's uiteindelijke bedoelingen duidelijk: met haar raad probeert ze ervoor te zorgen dat Melibeus zijn verworven positie en bezittingen niet verspeelt; en zeker niet aan wraak, zo'n onwaardig doel naar haar mening. In vijftiende-eeuws Holland sloot Dirc Potter op dit punt bij haar aan. Ook hij had reden om zich zorgen te maken over de (financiële) positie van zijn doelgroep. Met het schrijven van de *Mellibeus* wilde hij daarom goed advies geven aan de Hollandse graaf en aan andere hooggeplaatsten, om hen te behoeden voor schadelijke beslissingen. Maar hij waarschuwde tegelijkertijd zichzelf: enkele gegevens wijzen erop, dat de *Mellibeus* goed paste bij de situatie in Potters persoonlijke leven op het moment van schrijven.

Een aanwijzing hiervoor is gelegen in de materiële overlevering van Potters *Mellibeus* in het Rekemse handschrift. Dit handschrift begint namelijk met een ander werk van Potter, de *Blome der doechden*, een moraliserend traktaat over zonden- en deugdenleer. Direct hierna volgt de *Mellibeus*. De beide traktaten zijn apart van elkaar te lezen, maar zijn ook onlosmakelijk aan elkaar verbonden door een acrostichon, dat wordt gevormd door de beginletters van de hoofdstukken van *Blome der doechden* en *Mellibeus*: DIRIC POTTER VAN DER LOO HEEFT MI GEMAECT GOD SI ES GHELOEFT ENDE GHEBENEDYIT VAN ALS AMEN. Met de hier gemarkeerde I begint de *Mellibeus*:

Int beghin ende ten iersten intreden van desen ghescriften soe isser gheweest een ionghelinck, gheheiten Mellibeus, die mechtich ende rijc was. Hij hadde een wijff, gheheiten prudencia, ende van desen wiue hadde hij een dochter.¹⁴³

Blijkbaar staan de twee werken in een bijzondere relatie tot elkaar. Het acrostichon kan niet in twee zelfstandige delen worden gesplitst. Samen met het feit dat een proloog voor de *Mellibeus* ontbreekt, zou dit kunnen betekenen dat de schrijver de twee werken als een diptiek heeft opgebouwd: twee onderdelen die zelfstandig kunnen functioneren maar die alles met elkaar te maken hebben. Ondanks de cesuur in het handschrift moet dus rekening worden gehouden met de duidelijke aanwijzing van de auteur dat hij de *Blome der doechden* en de *Mellibeus* als één geheel aan zijn lezers wilde aanbieden.¹⁴⁴

¹⁴³ Potter, 'Mellibeus', 55.

¹⁴⁴ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 134-135.

Aan deze koppeling tussen de *Blome* en de *Mellibeus* is door Sabrina Corbellini uitgebreide aandacht. Terwijl zij zocht naar de relatie tussen Potters *Blome* en de Italiaanse *Fiore di virtù*, ontdekte ze het grote belang van Albertanus van Brescia's geschriften: zijn traktaten waren de belangrijkste bronnen voor de auteur van de *Fiore di virtù*, en Potter baseerde zijn *Blome* dan weer op de *Fiore*. Ook zijn Albertanus' geschriften relatief vaak overgeleverd in combinatie met *Fiore di virtù*-teksten. Voorbeelden hiervoor vindt Corbellini in de Franse literatuur (*Le ménagier de Paris*) en in de Engelse (*Instructions to [my] son* van Peter Idley).¹⁴⁵ Vatten we nu Potters *Mellibeus* op als een werk van Albertanus en zijn *Blome* als een *Fiore di virtù*-traktaat, dan sluit dit naadloos aan bij deze bevindingen. Sowieso benadrukt Corbellini het belang van Albertanus' teksten voor het begrip van Potters werk. Ze noemt Albertanus de draad die de *Blome* en de *Mellibeus* aan elkaar verbindt. Dirc Potter, die bij het schrijven van zijn *Blome* in de *Fiore di Virtù* al een aantal citaten uit *De amore et dilectione dei* en *Liber consolationis et consilii* had aangetroffen, kon door middel van de bewerking van Renaud de Louens opnieuw kennismaken met de werken van Albertanus.¹⁴⁶ De *Mellibeus* vormde dus duidelijk geen 'toevallige' toevoeging aan het oeuvre van Potter, maar een doordachte en logische aanvulling daarop.

De *Blome der doechden* is geordend in tweeluiken: elke twee hoofdstukken behandelen een bepaalde deugd en de bijbehorende tegengestelde ondeugd. Binnen een hoofdstuk begint Potter dan steeds met een beknopte karakterisering van de besproken deugd of zonde, waarna hij uitspraken aanhaalt van autoriteiten, een dier bespreekt dat model kan staan voor de deugd of zonde, en een exempel vertelt waarin deze wordt uitgebeeld. Een vierregelig vermanend versje sluit ieder hoofdstuk af.¹⁴⁷ Het boek heeft niet alleen raakvlakken met de *Mellibeus* op het gebied van bronnen, maar er is ook een inhoudelijke samenhang: uit beide werken blijkt Potters fascinatie voor het fenomeen maatschappelijke status.

Die fascinatie komt het duidelijkst naar voren in de *Blome der doechden*. Dirc Potter gebruikt hierin veel woorden als *verheffen*, *nederen* en dergelijke, terwijl hij de deugden vooral beschouwt in dienst van mogelijke promotiekansen. Ook Potters exempelen draaien vaak om het maatschappelijk stijgen of dalen van de hoofdpersoon. Vooral die met een goede afloop eindigen vaak met een promotie, zelfs in het opmerkelijke geval van een filosoof die nu juist de woestijn had opgezocht om daar alleen te zijn. Wanneer hij met zijn wijsheid een passerende koning onbewust helpt bij het voorkomen van een aanslag op diens leven, haalt de koning hem naar het hof '*ende verhief hem in groter eren, ende hielten bij hem sijn leven lanc in alsulker werdicheit als sijn broeder, des hij wael*

¹⁴⁵ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 135-136; C. d'Evelyn (ed.) *Peter Idley's Instructions to his son* (Boston/Londen 1935); *Le menagier de Paris*, G.E. Brereton en J.M. Ferrier (eds.) (Oxford 1981).

¹⁴⁶ Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 137-139.

¹⁴⁷ Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 100.

verdient hadde.¹⁴⁸ Dirc Potter gunt een stijging in rang in de meeste gevallen aan ondergeschikten. Hij concentreert zich niet op de vorsten, maar op de geslaagde carrière van de dienaren in hun omgeving. Dit vrijwel consequente dienarenperspectief is een interessant aspect van zijn promotiedenken, wellicht te verklaren vanuit zijn eigen biografie. Hielden deze thema's Dirc Potter zo bezig, omdat hij zelf in dienst van de vorst een sociale stijging doormaakte? In elk geval heeft hij als ambtenaar de levenslessen van de *Blome* zelf uitgevoerd. Hij was zeer succesvol, met een bijbehorende moraal. Zijn gedachten over verstandig leven werden waarschijnlijk door een toenemend aantal mensen gedeeld, want de ambtenarij, springplank bij uitstek voor sociale mobiliteit, groeide.¹⁴⁹

Het is Dirc Potter overigens niet alleen om aardse succes te doen. Vooruitkomen in de wereld staat centraal, maar mét behoud van het zielenheil, want de ultieme promotie volgt pas in de hemel. Potter zal nergens met zoveel woorden zeggen dat het leven om de carrière gaat. De christelijke deugdzaamheid blijft het uitgangspunt, en het doel van het leven eerst en vooral de hemel. Maar ondertussen is wereldse welvaart zeker nastrevenswaardig volgens Potter.¹⁵⁰ Een mens moet daarin echter niet doorslaan. Melibeus heeft zijn onheil volgens Prudentia aan zijn eigen onmatigheid te danken:

*Want du, die daer best genaempt Mellibeus, dat soe veel te seggen is als die gene die honich drinct, dat is te seggen die soeticheit der tijtlijker dingen ende weelden ende rijcheit des werelts eerbaerheit, daer du alsoe droncken aff gewe[e]st hebts, ende hebste daer mede vergeten god dijnen scepper.*¹⁵¹

Dirc Potter van der Loo

In de *Mellibeus* is daarentegen geen sprake van sociale stijging, maar van iemand die het al goed voor elkaar heeft en zijn positie dreigt te verliezen. Al in de eerste zin wordt duidelijk dat we met een man te doen hebben, die het gemaakt heeft in het leven:

Int beghin ende ten iersten intreden van desen ghescrijften soe isser gheweest een ionghelinc, gheheiten Mellibeus, die mechtich ende rijc was.¹⁵²

¹⁴⁸ Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 105-106.

¹⁴⁹ Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 106-108.

¹⁵⁰ Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 108.

¹⁵¹ Potter, 'Mellibeus', 85.

¹⁵² Potter, 'Mellibeus', 55.

De *Mellibeus* vormt in dit opzicht als het ware een vervolg op de *Blome*. Aangezien we weten dat Potter de *Mellibeus* na 1415 schreef, is dit een interessant gegeven. Na zijn thuiskomst vanuit Rome waren Potters diensten namelijk wederom beloond: in 1413 bedeede de graaf hem met de tolinkomsten van Geervliet en Iersekeroord en in mei 1413 werd hij in een grafelijke brief aan koning Hendrik V van Engeland *secretarius* en *armiger* genoemd. En in maart 1415 werd hij officieel in de adelstand verheven. De graaf schonk hem de hofstad Ter Loo in het ambacht Voorburg. Vanaf die dag noemde Dirc zich Dirc Potter van der Loo.¹⁵³

Zou het door deze hoge positie komen, dat Dirc Potter zijn interesse verlegde van het stijgen op de sociale ladder naar het behouden van een plek aan de top? In ieder geval is dit laatste het thema van zijn *Mellibeus*: de man des huizes dreigt zijn rijkdom en prestige te grabbel te gooien naar aanleiding van een inbreuk op zijn eer. Hoewel een strenge wraakactie misschien rechtvaardig zou zijn, noemt Prudentia dat toch dwaas. Een verstandig mens houdt volgens haar zijn woede in toom, en het siert hem als hij fouten door de vingers ziet. Hij moet zich laten leiden door de rede, niet door zijn gekrenkte trots of andere gevoelens. Dan zou hij zich alleen maar in het ongeluk storten. Deze gedachtegang is in lijn met de argumentatie in de *Blome der doechden* met betrekking tot maatschappelijk hogerop komen. Ook daarin prees Dirc Potter de gaven van het verstand, weergegeven met verschillende termen als *rede*, *wijsheid* en *const*, als de belangrijkste (christelijke) deugden. Het doel dat wordt nagestreefd met deze deugden is, al blijft dit veelal impliciet, steeds vooruitkomen via dienstbaarheid. Deze waardering voor de rede als middel tot sociale stijging werkt door in elk van Potters creaties. Zelf was hij het beste voorbeeld van zijn eigen theorie: door de inzet van zijn talenten steeg hij telkens in de hiërarchie, ontving hij geld en geschenken van de graaf en werd hij uiteindelijk in de adelstand verheven. In de *Mellibeus* lezen we, dat hij het blijkbaar ook als het beste middel zag om die verworvenheden op een goede manier te beheren. Door de plaatsing van de *Mellibeus* direct achter de *Blome* in één handschrift, wordt deze bindende factor tussen de twee traktaten benadrukt.

Een specifiekere datering van de *Mellibeus* dan 'na 1415' is nog niet gegeven. Het jaar 1417 is mijns inziens een goede kandidaat als schrijfjaar van het werk. De Hoekse en Kabeljauwse twisten namen in dit jaar namelijk een nieuwe wending: zij veranderden in een strijd om de rechten op de opvolging. Jacoba van Beieren en haar oom Jan van Beieren eisten de grafelijke titel beiden voor zich op. De Hoeken kozen partij voor Jacoba, terwijl de Kabeljauwen Jan van Beieren steunden. De twisten, die tot dan toe werden gekenmerkt door losse campagnes en relatief korte gevechten, namen nu in hevigheid toe. De gewone bevolking raakte er bovendien meer en meer bij betrokken. Terwijl de gevolgen van eerdere strijd nog volop aanwezig waren, brachten deze veten extra schade

¹⁵³ Van Oostrom, 'Literatuur en levensloop', 106-107.

toe aan het land. Het is goed denkbaar dat Dirc Potter zich met zijn *Mellibeus* tegen de Hoekse en Kabeljauwse twisten wilde uitspreken.

Conclusie

Dirc Potter schreef zijn *Mellibeus* in een tijd van toenemende onrust tussen de Hoeken en Kabeljauwen. Hun twisten beheersten Holland inmiddels al meer dan een halve eeuw en de veten bleven de orde in het graafschap verstoren. Den Haag speelde vaak een belangrijke rol in deze strijd als centrum van politiek Holland. Juist hier woonde en werkte Dirc Potter; hij was zelfs baljuw van Haagambacht. Hij was dus gebaat bij minder conflicten en riep daartoe op in zijn literaire werk. Bovendien had hij vanuit zijn persoonlijke leven ervaring met de gevolgen die vetegeweld met zich mee kon brengen. De zware straf van graaf Albrecht had hem in de zomer van 1400 ongetwijfeld een indringende les geleerd wat dat betreft. Zeker op financieel gebied zal de straf er bij hem en zijn medestanders zijn ingehakt. De financiële gevolgen van vetevoering zag Potter bovendien terug in de grafelijke schatkist na de oorlog tegen de heren van Arkel een aantal jaren geleden.

De samenhang van Potters *Mellibeus* met zijn *Blome der doechden* toont, samen met de timing van het schrijven van de *Mellibeus*, nog een andere reden waarom het werk Potter interesseerde. Het staat vol aanwijzingen over het beschermen van bezittingen en een goede naam. Potter was in 1415 in de adelstand verheven en zijn bezittingen waren aanzienlijk toegenomen tijdens zijn leven. Hij was het levende voorbeeld van de theorie die hij verkondigde in de *Blome*: door goede verdiensten kan een dienaar uiteindelijk tot grote hoogte stijgen op de sociale ladder. Maar nu hij zelf een zeer hoge sport had bereikt, was het tijd om die verworvenheden te beschermen en er op een wijze manier mee om te gaan.

De <i>Mellibeus</i> van Dirc Potter		
Passage	Inhoud	Kerncitaat
1r – 2v ¹⁵⁴	De overval, Melibeus' emotionele reactie en Prudentia's onderwijs over gepast en ongepast verdriet. Prudentia adviseert om vrienden om raad te vragen.	(1v:b) Al is dat screyen te maten gheorloeft, nochtan soe is dat screyen bouen mate verboden.
2v – 4v	Melibeus ontbiedt vele bekenden en beraadslaagt met hen. Een aantal wijze mannen raden hem een oorlog af, maar Melibeus laat zich overtuigen door de schreeuwende meerderheid. Met een groep begint hij de oorlog voor te bereiden.	(4r-4v) Nu heeft Mellibeus raet van synen vrienden ende horen raet ghehort ende sach, dat die meeste menichte hem accorderden ende rieden, dat hy orloghe maken solde, soe toefde hy opten raet ende macten va(e)st.

¹⁵⁴ De passages worden aangeduid met 'folio – folio', zoals ook staat aangegeven in de editie van Overmaat.

4v – 7r	Prudentia wil haar man van oorlog weerhouden, maar Melibeus geeft haar vijf redenen waarom de raad van vrouwen slecht zou zijn. Prudentia weerlegt deze redenen en betoogt het tegendeel.	(7r) Om dese reden ende dan mits veel ander mochtstu sien, dat vele wiue guet sien ende horen raet guet ende profitelijc.
7r – 16v	Prudentia legt uit wat raad is, hoe je een goed plan maakt en herkent en aan wie je het beste om advies kunt vragen. Ze toetst de raad die Melibeus zojuist heeft gekregen van de bekenden die hij had ontboden.	(10v) Ende ic heb nu bewijst, in wien du raet neemen sults, wiens raet du scuwen sults ende vlien. Soe wil ic dij seggen, hoe du dijnen raet sults examineren ende ondersueken.
16v – 17v	Prudentia legt uit, waarom Melibeus dit onrecht is overkomen. God heeft hem gestraft voor zijn mateloze gedrag.	(16v—17r) [...] soe gheloue ic, dat god is juyst ende rechtuerdich ende heeft ghehengt, dat dit gheschiet is om rechtuerdicheit ende redelijken saken.
17v – 25v	Melibeus wil niet toegeven: hij noemt het slecht als niemand wraak neemt. Prudentia stemt daarmee in, maar volgens haar heeft alleen de rechter de bevoegdheid om te wreken. Het is voor Melibeus beter om twist te vermijden. Ook al is hij nog zo rijk, voor een lange oorlog heeft niemand op den duur genoeg geld.	(19r) Ende prudencia seide: Ic lye, dat die grote lijtsamheit niet goet en is, mer daer om en behoert het niet, dat elc mynsche die men onrecht doet sal nemen wrake. Want sy behoert alleen den rijchter toe; die en is niet sculdich te ghehengen, dattet quaet ende onrecht sy ongepinicht ende ongewroeken.
25v – 30r	Melibeus sribbelt nog even tegen, maar Prudentia valt tegen hem uit over zijn onredelijkheid. De twee worden het met elkaar eens dat verzoening de beste optie is. Prudentia spreekt met hun vijanden en overtuigt hen ook van het nut van verzoening. Uiteindelijk ontbiedt Melibeus zijn vijanden bij zich en schenkt hij hun voorwaardelijke verzoening. Prudentia vraagt hem achteraf, waaruit die voorwaarde dan zal bestaan.	(27v) Doen vrouwe prudencia aensach den goeden wille hars mans, soe nam sy vorsinicheit aen hoer seluen ende bedachte, hoe sy die saken brenghen mochte tot enen goeden ende saligen ende.
30v – 31v	Melibeus wil zijn vijanden verbannen en hun bezittingen confisqueren. Prudentia onderwijst hem daarom over goede reputatie, mildheid, vroomheid en medeleven. Daarna stemt Melibeus met haar in en verzoent hij zich met zijn vijanden zonder hen te straffen.	(31v) Ende doen die dach quaem, dat sijn tegen saken hem versamenden in sijnre tegenwordicheit, soe sprac hij tot hem seer soetelijck: Al eest dat ghij v ghehadt hebt seer houerdelijc tegen my ende met groter vermetelheit die v toe comen is, nochtans die groete oetmoedicheit, die ic in v sie, dwingt my dar toe gracie te doen.

Hoofdstuk 4: De *Melibeus* als typisch ambtenarentraktaat

In de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat Jan van Boendale en Dirc Potter hun Melibeusverhaal beiden schreven naar aanleiding van een actuele politieke kwestie of omstandigheden in hun persoonlijke leven. Jan van Boendale schreef in 1342 vlak voordat het verdrag van Esplechin zou aflopen op de dag van Johannes de Doper. Edward III was in Brabant en probeerde Jan III te enthousiasmeren voor een hervatting van de strijd. Met de Meliboeus wilde Boendale zijn hertog echter waarschuwen voor het ongeluk dat daardoor over Brabant zou komen. Hij maande Jan III tot vrede. Ook Dirc Potter deed dit bij zijn publiek, maar dan naar aanleiding van de het geweld tussen Hoeken en Kabeljauwen.

Behalve deze concrete gebeurtenissen, die per auteur verschilden, gaven ook overlappende kenmerken hun reden om (een bewerking van) het *Liber consolationis et consilii* te schrijven. In dit laatste hoofdstuk is het daarom tijd om de casussen van Albertanus van Brescia, Jan van Boendale en Dirc Potter samen te vlechten om zo tot een algemene waardering van het Melibeusverhaal te komen. Een opvallende overeenkomst tussen Albertanus van Brescia, Jan van Boendale en Dirc Potter ligt in hun werk als professionele ambtenaren. Ook Geoffrey Chaucer en Renaud de Louens deelden dit beroep. Blijkbaar oefende het verhaal over Melibeus een bijzondere aantrekkingskracht uit op ambtenaren; uit de hiernavolgende analyse zal zelfs blijken dat het moet worden getypeerd als een ambtenarentraktaat bij uitstek. Het verhaal is daarom niet alleen een waardevolle bron voor historisch onderzoek naar laatmiddeleeuwse opvattingen over geweld, maar het bevat ook veel ideeën over de taak en positie van professionals in de samenleving. Vooral van Albertanus' *Liber consolationis* treedt deze betekenis op de voorgrond, wanneer het wordt bestudeerd in samenhang met de rest van zijn werken.

Albertanus' traktaten als opvoedkundig project

Een literair is alleen te duiden in samenhang met zijn omringende teksten. Dit is heel duidelijk in het geval van Albertanus van Brescia's *Liber consolationis et consilii*. Albertanus' oeuvre van drie traktaten en vijf *sermones* vertoont een sterke eenheid, qua stijl maar ook qua thema. Op het eerste gezicht lijkt dit niet zo te zijn: zijn eerste traktaat gaat over de liefde voor God en de naaste, zijn tweede over de kunst van het spreken en het derde traktaat over de voor- en nadelen van vetevoering. Zijn preken hebben dan weer de beroepspraktijk van rechters als onderwerp. Maar ondertussen uiten al zijn werken dezelfde visie op de rol van de *causidicus*, en in bredere zin van iedere deskundige in de stadstaat. Fabiana Fraulini heeft Albertanus' drieslag van *De amore, Doctrina dicendi et tacendi* en *Liber consolationis* getypeerd als 'passend binnen een groot samenhangend

opvoedkundig project, toegepast op thema's die worden omschreven in het kader van de stadstaatsethiek op dat moment' (*inseririsco entro un ampio progetto pedagogico unitario, di volta in volta applicato a temi in via di definizione a quel tempo nell'etica comunale*).¹⁵⁵ De drie traktaten bevatten samen uitgebreid onderwijs over de juiste manier van leven in de stadstaat.

Dit opvoedkundige project richtte Albertanus allereerst aan zijn eigen zoons. Vincentius, Stefanus en Johannes stonden waarschijnlijk aan het begin van hun carrière toen hij zijn traktaten schreef. Hun vader wilde hen daarom voorbereiden op hun beroepsleven; misschien voelde hij daartoe extra noodzaak na zijn ervaringen in Gavardo en zijn gevangenschap in 1238.¹⁵⁶ Hij wilde zijn zonen een ethiek van burgerschap aanbieden die gericht was op het ontwikkelen van een ordelijke samenleving, om hen zo klaar te stomen voor een leven in de *res publica*. Uit zijn werken spreekt het geloof dat alle acties van het individu betekenis krijgen in hun relatie tot het sociale leven.¹⁵⁷

Maar zijn doel was steeds groter dan alleen de opvoeding van zijn zonen; hij wilde iedere geïnteresseerde lezer onderwijzen. Om de didactische functie van de traktaten stilistisch te ondersteunen koos hij voor een vlak en eenvoudig Latijns proza. Hij cijferde zijn eigen inbreng weg door met veel citaten alle aandacht op de autoriteiten te vestigen. Zo dwong hij de lezer om zich alleen te concentreren op hun wijsheden, aan elkaar gekoppeld in een monotone nevenschikking. Albertanus onthield de tekst alle retorische schoonheid, om de morele waarde ervan te bewaren.¹⁵⁸ Dit leverde soms uiterst schematische passages op, die zeker in het *Liber consolationis* vreemd aandoen. De spanning en geloofwaardigheid van de verhaallijn hebben in dit werk nogal te lijden, voor zover ze niet totaal verloren gaan, onder Prudentia's systematische manier van uitleggen. Wanneer zij bijvoorbeeld kenbaar maakt dat Melibeus zich heeft vergist bij het vragen en beoordelen van advies, komt haar kritiek geordend in zeven punten. Dit komt nogal kattig over wanneer men zich het gesprek tussen Prudentia en haar man levendig voorstelt. Een fragment:

[...] Quinto errasti, quia unico consilio contentus fuisti, cum in tam arduo negotio multa consilia sint necessaria.

Sexto errasti, quia non examinasti consilium.

Septimo demum errasti quia, facta partita, non es secutus voluntatem et sensum sapientium et amicorum, sed potius voluntatem ac sensum multitudinis stultorum atque errantium. [...] ¹⁵⁹

¹⁵⁵ F. Fraulini, 'Disciplina della parola, educazione del cittadino. Analisi del Liber de doctrina dicendi et tacendi di Albertano da Brescia', *Montesquieu.it* 6.6 (Bologna 2014) 1-38, 6.

¹⁵⁶ Powell, *Albertanus of Brescia*, 3.

¹⁵⁷ E. Artifoni, 'Il podestà professionali e la fondazione retorica della politica comunale', *Quaderni storici : nuova serie* 21.3 (1986) 687-719, 702-703; Fraulini, 'Disciplina della parola', 6.

¹⁵⁸ Fraulini, 'Disciplina della parola', 6.

¹⁵⁹ Albertanus, 'Liber consolationis et consilii', 65: 13-20.

([...] Ten vijfde heb je gedwaald, omdat je tevreden was met één enkel advies, terwijl in een zodanig moeilijke zaak veel adviezen noodzakelijk zijn.

Ten zesde heb je gedwaald, omdat je de raad niet hebt onderzocht.

Ten zevende heb je vervolgens gedwaald, omdat je, nadat ze verdeeld waren geraakt, niet de wil en het gevoel van de wijzen en van je vrienden hebt gevolgd, maar veeleer de wil en het gevoel van de menigte dwazen en dwalenden [...])

De *causidicus* als seculiere priester

De basis van Albertanus' visie op de professional in de stadstaat is te vinden in zijn eerste traktaat, *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae*. James M. Powell benadrukt het belang van de laatste twee woorden in de titel, *forma vitae*, voor het begrijpen van de inhoud van het traktaat. Deze min of meer technische term is afkomstig uit het religieuze taalgebruik en betekent de manier van leven onder een religieuze regel.¹⁶⁰ In de *De amore* wordt duidelijk dat Albertanus de stadstaat zag als een gemeenschap, waarvan de leden vrijwillig zweren om een geheel van regels te onderhouden.¹⁶¹ Het traktaat kan worden opgevat als een regel voor het leven in de stadstaat. Het doel van die regel was, volgens Albertanus' eigen woorden, om een waren *societas* (samenleving) te bereiken:

Hec est, inquam, societas, in qua omnia sunt que putant homines expetenda : honestas, gloria, tranquillitas, atque iocunditas; ut cum hec adsint, beata vita sit [...].¹⁶²

(Dit is, zeg ik, een samenleving, waarin alles aanwezig is wat mensen als nastrevenswaardig beschouwen: eer, glorie, vrede en blijdschap; wanneer die dingen aanwezig zijn, is er gelukkig leven [...].)

Uiteraard zag Albertanus dit *beata vita*, een term overgenomen van Seneca, niet altijd om zich heen. De regel die *De amore* bood was daarom bedoeld als middel tot de benodigde maatschappelijke hervorming. De morele transformatie van het individu, de persoonlijke onderwerping aan de regels van de stadstaat, moest van die verandering de drijvende kracht zijn.¹⁶³

¹⁶⁰ Powell, *Albertanus of Brescia*, 39.

¹⁶¹ F. Fraulini, 'Disciplina della parola, educazione del cittadino Analisi del Liber de doctrina dicendi et tacendi di Albertano da Brescia', *Montesquieu.it* 6.6 (Bologna 2014) 1-38, 6; Graham, 'Albertanus of Brescia', 1.

¹⁶² S. Hiltz, *De amore et dilectione dei et proximi et aliarum rerum et de forma vite: an edition (Latin text)* (Philadelphia 1980) 102.

¹⁶³ Powell, *Albertanus of Brescia*, 37, 49.

In de jaren na zijn gevangenschap groeide Albertanus' professionele reputatie. Zijn carrière nam nieuwe wendingen en bracht hem buiten Brescia in dienst van de Genuese podestà. Ook werd hij actief in een juridisch broederschap. Deze dingen versterkten zijn zorg voor het stadsleven. Hij schreef een tweede traktaat, waarin de relatie tussen zijn betrokkenheid bij het broederschap en zijn opvatting van de goede burger duidelijk naar voren komt: het *Liber de doctrina dicendi et tacendi*. Hij wijdde het in 1245 aan zijn zoon Stafanus, die 'verlangde te gaan spreken'.¹⁶⁴ Dit betekent wellicht dat hij als advocaat aan de slag wilde. En hij was niet de enige: niet voor niets bespreekt Albertanus in het *Liber de doctrina dicendi et tacendi* het toenemende belang van juristen in de samenleving, alsook meer in het algemeen de rol van professionele ambtenaren. Bijna alle beambten in de Italiaanse stadstaten waren in de dertiende eeuw namelijk opgeleide en bezoldigde lieden.¹⁶⁵

Het *Liber de doctrina dicendi et tacendi* gaat onder andere over de cruciale functie van deskundigen in de stadstaat. Net zoals de gelovigen hulp ontvingen van een priester voor het behouden en in praktijk brengen van hun geloof, zo hadden de burgers in een stadstaat de hulp van juristen nodig om hun burgerschap goed te vervullen, volgens Albertanus. *Causidici* en andere professionals moesten hen begeleiden bij het leven naar de regel van de *societas*, die in de *De amore* was vastgesteld. Albertanus noemt de deskundigen het zout van de aarde. Ze moeten hun taak serieus nemen, want als het zout zijn smaak verliest, dan wordt het weggegooid. Zonder smaak zouden de ambtenaren zelfs in de hel niet meer welkom zijn.¹⁶⁶

Albertanus vereenzelvigd juridische deskundigheid met wijsheid, gedefinieerd als de kennis van het goede en van de menselijke geest. *Prudentia* in het *Liber consolationis* is hiervan de verpersoonlijking. Het beroep van stedelijke ambtenaren kent speciale morele verplichtingen, die zijn beoefenaars onderscheiden van de leken. De essentie van hun taak ligt in het raadgeven en assisteren van de burgers, vooral door het spreken van gepaste woorden. Het gesproken woord is hun gereedschap. Daarom construeerde Albertanus in zijn *Liber de doctrina dicendi et tacendi* een specifieke ethiek voor taalgebruik. Hij greep hiermee terug naar het tweede hoofdstuk van *De amore*, dat volledig ging over spreken, het beheersen van enthousiasme en het controleren van de tong. Het *Liber de doctrina dicendi et tacendi* is een onderzoek naar de aard van sociale relaties door de analyse van taalgebruik.¹⁶⁷ De opdracht van het werk aan Stafano suggereert, dat het bedoeld was als een handboek voor een jongeman ter voorbereiding op een juridisch beroep en staatszaken. De waarde van het traktaat als professioneel handboek werd in zijn eigen tijd in ieder geval reeds onderkend, maar het past ook in het publieke en stedelijke leven in het algemeen. Volgens

¹⁶⁴ Albertanus, 'Liber de doctrina dicendi et tacendi', in: P. Navone (ed.) *Liber de doctrina dicendi et tacendi : la parola del cittadino nell'Italia del Duecento* (Firenze 1998) 1-45, 2:8.

¹⁶⁵ Artifoni, 'I podestà professionali', 688-693; Powell, *Albertanus of Brescia*, 57-58, 61.

¹⁶⁶ Powell, *Albertanus of Brescia*, 8, 60.

¹⁶⁷ Powell, *Albertanus of Brescia*, 57-60, 62.

Albertanus was taal een instrument dat de verhoudingen in de gemeenschap uitdrukte. Het bezat macht om de maatschappij en individuen te beïnvloeden: Albertanus was zich altijd bewust van de politieke dimensie van taal. Daarom verzorgde hij een gids voor het moreel goed aanwenden ervan.¹⁶⁸

Er is geen twijfel mogelijk, dat Albertanus de aanzet voor het schrijven van dit traktaat kreeg door ervaringen in de praktijk. In zijn werken probeerde hij sociale cohesie te bevorderen. Door het toepassen van zijn kennis over taal, probeerde hij uit te leggen waarom factiestrijd zo bloeide in de steden.¹⁶⁹ In het *Liber consolationis et consilii* klinkt de volgende boodschap: door het verkeerde gebruik van het machtige instrument taal bloeit factiestrijd in de stadstaten. Het is aan de professional om in te grijpen. Het *Liber consolationis et consilii* besteedt daarom veel aandacht aan het thema raadgeving. Als het belangrijkste middel om goed gedrag te bereiken in sociaal en moreel opzicht wees Albertanus de juiste waardering hebben voor meningen en advies aan.¹⁷⁰ In het *Liber consolationis* onderzoekt Albertanus vervolgens de oorzaken van geweld en voert hij zijn oplossingen ervoor aan. Het *Liber consolationis* behandelt explicieter de stedelijke omgeving.¹⁷¹

Het grootste probleem vormt het feit dat mensen die belangrijke posities bekleden zich niet correct laten inlichten en verkeerde adviezen aannemen. Prudentia berispt haar man over de slechte selectie van raadgevers, die hij heeft gemaakt door een enorme meute op te trommelen. Ze neemt de rol van adviseur nu zelf op zich. Raadgevers moeten volgens Prudentia wijze mensen zijn, die onpartijdig hun werk kunnen doen. Ze onderwijst haar man over goed advies en evalueert de raadgevingen die hij van zijn burens heeft gekregen. Haar conclusie is duidelijk: allen die vrede aanraadden, onder wie de advocaten, hadden gelijk. Het meningsverschil tussen Prudentia en Melibeus komt in de volgende passage tot de kern:

[Prudentia dixit:] Volo tamen audire, qualiter intelligas verbum dubium, quod protulerunt [medici], scilicet: contraria contrariis curantur.

*Melibeus respondit : Intelligo contrarium, quod fecerunt mihi inimici mei, posse curari per aliud contrarium, quod eis facere volo; injuriam ergo mihi factam per vindictam contra illos faciendam et injuriam, quam eis faciam, curabo.*¹⁷²

([Prudentia zei:] ik wil toch horen, hoe jij het onbesliste woord hebt begrepen, dat zij [de medici] aanvoerden, namelijk: tegendeel geneest tegendeel.

¹⁶⁸ Powell, *Albertanus of Brescia*, 64-66.

¹⁶⁹ Powell, *Albertanus of Brescia*, 57, 68.

¹⁷⁰ Fraulini, 'Disciplina della parola', 5.

¹⁷¹ Powell, *Albertanus of Brescia*, 3, 74-76.

¹⁷² Albertanus, 'Liber consolationis et consilii', 67:17-25.

Melibeus antwoordde: ik begrijp dat het tegendeel, dat mijn vijanden aan mij hebben gebracht, kan worden genezen door een ander tegendeel, dat ik aan hen wil brengen; ik zal dus het onrecht dat mij is aangedaan genezen door de wraak die ik op hen neem en het onrecht dat ik hun zal aandoen.)

Volgens Prudentia bedoelden de medici echter, dat haat alleen wordt genezen met liefde. Melibeus heeft niet alleen de verkeerde raadgevers verzameld, maar zelfs over het goede advies dat hij kreeg heeft hij niet goed nagedacht.

Powell noemt het verhaal over Melibeus 'een klassiek statement van de positie van het individu in de gefragmenteerde samenleving van de dertiende eeuw'.¹⁷³ Melibeus is weliswaar een rijk en machtig man, misschien *self-made*, maar zeker geen machtig landheer zoals die van het platteland naar de stad waren verhuisd. Hij mist de kenmerkende familiebanden en cliënten van deze klasse. Dit wordt duidelijk wanneer Melibeus een grote groep mensen bijeenroept:

Melibeus vero convocavit multitudinem hominum copiosam, inter quos fuerunt medici de cyrurgia et physici, senes quoque et juvenes, vicini vero multi, qui magis illum reverebantur timore, quam diligenter amore, et etiam quidam, qui de inimicis facti fuerant amici et qui in ejus gratiam redierant. Multi etiam convenerunt illuc assentatores sive adultores et etiam causidici sapientes. Quibus convocatis ille per ordinem narrans omnia, quaecunque illi acciderant, et ab ipsis consilium postulans, magnam voluntatem de vindicta in continenti facienda demonstravit.¹⁷⁴

(Melibeus riep een grote menigte mensen bijeen, onder wie zich dokters der geneeskunde en fysici bevonden, en ook ouderen en jongeren, en veel burens, die hem meer vreesden uit angst dan liefhadden, en ook sommigen die van vijanden vrienden waren geworden en in zijn gunst waren teruggekeerd. Ook veel vleiers waren daarheen gekomen en ook wijze rechters. Nadat hij hen bijeen had geroepen vertelde hij hun alles wat hem was overkomen, en vroeg hij hun advies, en hij toonde zijn grote verlangen om wraak te nemen.)

Van verwanten wordt geen melding gemaakt. De groep plaatst het verhaal wel in de context van de Italiaanse stadstaten: Van de mensen die met hun beroep worden aangeduid, zijn namelijk niet alleen artsen aanwezig voor de genezing van Prudentia en haar dochter, maar ook *causidici*. Met deze vooraanstaande mannen identificeerde Albertanus van Brescia zichzelf. Zij spelen dan ook een

¹⁷³ Powell, *Albertanus of Brescia*, 80.

¹⁷⁴ Albertanus van Brescia, *Liber consolationis*, 6.

speciale rol in het verhaal. Hun raad druist in tegen het geschreeuw van de menigte en Melibeus' eigen duidelijke voorkeur. Ze adviseren het onaantrekkelijke uitstel en een zorgvuldig beraad, want de risico's van vetevoering zijn niet gering. De *causidici* vertolken op die manier de stem van de professionele adviseur die Albertanus was, net als Jan van Boendale en Dirc Potter.

Ambtenaren tussen adel en burgerij

Het *Liber consolationis et consilii* en zijn bewerkingen ondersteunt de these, dat er geen strikt onderscheid kan worden gemaakt tussen burgerlijke en adellijke literatuur. Het waardenpatroon dat erin wordt gepropageerd, koppelen historici meestal aan de laatmiddeleeuwse burgerij: het verheerlijken van de *self-made man* in plaats van de hoge afkomst, het vertrouwen op adviezen van de rede in plaats van de toewijding aan het (wraaklustige) eergevoel. Maar het verhaal over Melibeus en Prudentia kan niet zomaar als een burgerlijk werk worden beschouwd, want het functioneerde zowel in een stedelijke als in een hofcontext, bij adel en burgerij. Hoewel Boendale en Potter carrière maakten in verschillende milieus kozen zij beiden voor hetzelfde verhaal.

Dirc Potter nam in het bijzonder een ambigue positie in tegenover de adel, zeker later in zijn carrière. Hij ontving toen weliswaar een adellijke titel, maar dat wil niet zeggen dat hij een onverdeeld liefhebber was van de adelstand. Zijn huwelijksopvatting in *Der Minnen loep* is in zekere zin burgerlijk te noemen: hij ziet het niet als politiek contract maar als een bekroning van liefde. Een standsverschil tussen twee geliefden hoeft volgens Potter geen overwegend bezwaar te zijn. Nog duidelijker is Potters aversie tegen de adel in de *Blome der doechden*. In de hoofdstukken over *Edelheit* en *Onedelheit* betoogt hij dat de ware adel binnenin een mens zit: adellijke geboorte is waardeloos zonder nobel gedrag. Potter moet niets hebben van erfelijkheid in het algemeen, en al helemaal niet van de erfelijkheid van adellijke titels. Aanzien moet verdiend worden, in zijn ogen. Het feit dat hij als beloning voor verdiensten in de adelstand is verheven, was daarom goed en zeer gepast. Met trots bewoonde hij zijn landgoed en droeg hij zijn dubbele naam.

Conclusie

Er is dus meer te zeggen over het verhaal over Melibeus en Prudentia, dan dat het een pleidooi vormde tegen vetevoering in de samenlevingen van zijn opeenvolgende schrijvers. Net zo goed had het werk iets te zeggen over de rol van deskundigen in de samenleving, in het bijzonder van juristen. Het is daarom niet verwonderlijk dat de bewerkers en vertalers van de bekendste versies van het verhaal, Jan van Boendale, Geoffrey Chaucer en Dirc Potter, alle drie professionele ambtenaren waren. De aantrekkingskracht van het verhaal voor deze groep ligt in twee aspecten van het verhaal. Ten eerste staat in het verhaal een politiek proces centraal: Melibeus moet een beslissing met maatschappelijke gevolgen nemen en daarbij verschillende belangen afwegen. Het traktaat bevat

allerhande aanwijzingen voor het inwinnen van goede raad. Met dergelijke situaties hadden ambtenaren dagelijks te maken, dus zij konden hun voordeel doen met Albertanus' kijk op de zaken. Ten tweede benadrukte het traktaat het belang van de professionele ambtenaar in de maatschappij. Zijn wijsheid, in het verhaal gepersonifieerd door Prudentia, is nodig om vorsten en andere machthebbers naar de juiste beslissingen te leiden.

Conclusie

Albertanus van Brescia schreef het *Liber consolationis et consilii* in de eerste plaats om de schadelijkheid en dwaasheid van vetevoering aan de kaak te stellen. In zijn woonplaats Brescia werd de openbare orde te vaak verstoord door privéoorlogen van adellijke families en hun clans. Als ambtenaar voelde Albertanus zich zeer betrokken op deze problematiek. Hij nam het leven in de stadstaat serieus: het vereiste volgens hem discipline en gehoorzaamheid aan de wetten. Zelfs meer dan dat: Albertanus beschouwde de stadstaat als een gemeenschap van gezworen burgers. In zijn *De amore et dilectione dei* stelde hij een geheel aan regels voor, die iedere inwoner van een stadstaat zou moeten internaliseren en naleven. Hij zou daarbij worden bijgestaan door professionals, in het bijzonder door de *causidici* waartoe Albertanus ook zelf behoorde. Zoals een priester de gelovigen begeleidt op de goede weg, zo moesten de *causidici* het leven in de stadstaat in goede banen leiden. Hun gereedschap daarbij was taal, zette de auteur uiteen in zijn tweede traktaat *De doctrina dicendi et tacendi*. Taal was volgens Albertanus een invloedrijk instrument, dat de macht had om politieke processen en het handelen van mensen te beïnvloeden. In het *Liber consolationis et consilii* zien we dit gebeuren.

Melibeus laat zich in het verhaal in eerste instantie sturen door de woorden van de menigte. De mensen spelen in op zijn gevoel, omdat hij duidelijk heeft laten merken dat hij verlangt om wraak te nemen. Hij heeft na deze poging tot doodslag op zijn dochter recht op bloedwraak, maar hij zint op een wraakactie die niet alleen de daders zelf zal treffen. Ook uit andere elementen in het traktaat komt naar voren dat Melibeus bezig is om de aanloop te nemen naar een grootschalige vete: na de ontdekking van het onrecht ontsteekt hij in woede, hij roept een grote groep medestanders bijeen en hij begint te schermen met termen als *bello* en *guerra*, oorlog. Ook Prudentia neemt aan dat een privéoorlog op handen is. Ze zet daarom passende middelen in: eerst probeert ze haar man tot rust te brengen en zijn besluitvorming uit te stellen, in parallel met de afkoelingstermijn die in veel laatmiddeleeuwse steden aan vetevoerders werd opgelegd. Tegen het einde van het verhaal treedt ze vervolgens op als bemiddelaar en organiseert zij een bijeenkomst om het verzoeningsritueel uit te kunnen voeren. Bij dit alles stuurt zij de gebeurtenissen door middel van taal; met haar woorden overtuigt zij mensen, vooral haar eigen man, om te handelen volgens de wijsheid.

Dat deze aandacht voor taal als machtsmiddel Jan van Boendale en Dirc Potter aantrok in het *Liber consolationis*, is aannemelijk na een blik op hun levensloop. Het verhaal over Melibeus en Prudentia is een typisch werk voor professionele ambtenaren. Beide mannen verrichtten talig werk als griffier aan het Haagse hof of bij de Antwerpse schepenbank. Ze vervulden bovendien beiden regelmatig diplomatieke missies, waarbij hun taalgebruik het succes uiteraard kon maken of breken.

Ook Jan van Boendales toespraken tijdens de Staten van Brabant zijn in dat verband interessant. Maar ook het juridische thema van het verhaal over Melibeus resoneerde met het dagelijks werk van Dirc Potter en Jan van Boendale. Potter als baljuw van Haagambacht en Boendale als medewerker van de schepenbank hadden al heel wat ervaring met vragen over straf, genoegdoening en verzoening, en zij wisten uit hun praktijkervaring welke gevolgen bepaalde beslissingen konden hebben in dergelijke situaties. Misschien hadden zij bij het schrijven van hun Melibeusverhalen zelfs wel concrete mensen in gedachten, die zij ooit in het beklagdenbankje, of juist als aanklager, hadden meegemaakt. Hiervan maken zij echter geen melding.

De aantrekkingskracht van het verhaal op ambtenaren blijkt extra, omdat ook Albertanus van Brescia, Renaud de Louens en Geoffrey Chaucer in deze categorie te vangen zijn. Maar Jan van Boendale en Dirc Potter schreven het werk niet alleen vanwege affiniteit met de behandelde onderwerpen. Ze wilden ook de belangrijkste boodschap van het verhaal, de oproep tot vrede, brengen aan hun publiek. Wat betreft Jan van Boendale is betoogd, dat hij Jan III op het oog had als publiek. Hij wilde zijn hertog overtuigen om zich niet opnieuw te laten betrekken bij het conflict tussen Edward III en Filips VI. Dit betekende een grote ommezwaai ten opzichte van Boendales vorige geschrift, *Van den derden Eduwaert*. Hierin had hij zich een groot voorstander van de Engelse zaak betoond, maar sinds de financiële voordelen aan vriendschap met Engeland tegenvielen en het beleg van Tournai een mislukking was geworden, veranderde Boendale van standpunt. Net als de meeste Brabanders was het hem uiteindelijk te doen om economisch profijt, want de textielindustrie in het hertogdom was van zowel Engeland als Frankrijk afhankelijk.

Ook Dirc Potter wilde zijn publiek weerhouden van strijd. Aan wie hij zijn *Mellibeus* richtte is minder duidelijk dan bij Boendale, maar het is waarschijnlijk dat hij de veten tussen Hoeken en Kabeljauwen in gedachten had terwijl hij schreef. Als ambtenaar had hij er extra belang bij dat orde en rust heersten in Holland. Misschien schreef hij zijn *Mellibeus* zelfs nog in zijn tijd als baljuw van Haagambacht. Maar ook de gevolgen van de oorlog tussen de graaf en de heren van Arkel inspireerden Potter waarschijnlijk tot het vertalen van Renauds tekst. Hij zag de destructieve uitwerking van dat conflict: hoewel de graaf de oorlog had gewonnen, waren de kosten hem compleet boven het hoofd gegroeid. De passages in de *Mellibeus* over omgaan met geld deden Potter hier waarschijnlijk in het bijzonder aan denken.

Hoewel de datering van Potters *Mellibeus* niet precies is vastgesteld, maar als 'na 1415' geldt, kunnen we stellen dat hij het vlak na zijn toelating in de adelstand vervaardigde. In het Rekemse handschrift is het samen met Potters *Blome der doechden* overgeleverd, onlosmakelijk aan dit werk verbonden middels een acrostichon. Dit vestigt de aandacht op de betekenis van de *Mellibeus* ten opzichte van de *Blome*. Waar Potter in dit laatste werk een fascinatie met sociale stijging aan de dag legt, bijna steeds vanuit een dienarenperspectief, is de *Mellibeus* louter defensief. Prudentia leert

haar publiek niet zozeer hoe zij in het leven hogerop kunnen komen, maar veeleer hoe zij hun verworven positie kunnen behouden.

Het *Liber consolationis et consilii* vond kortom zijn weg naar de Nederlanden via twee auteurs die veel eigenschappen met elkaar gemeen hadden, vooral wat betreft hun loopbaan, maar die met hun werken heel verschillende concrete doelen voor ogen hadden. Het is daarom onmogelijk om dé betekenis van het Melibeusverhaal vast te stellen. De oproep tot verzoening en vrede in het werk bleek echter in iedere situatie van belang. In die zin vervulde het traktaat eenzelfde rol bij zowel Albertanus van Brescia als Jan van Boendale en Dirc Potter. Of het werkelijk een grote invloed had op zijn publiek valt enigszins te betwijfelen. Op 24 juni 1342 hervatten Edward en Filips de oorlog.¹⁷⁵ Ook de Hoekse en Kabeljauwse twisten laaiden opnieuw op na 1417. Maar de ambtenaren bleven zich inzetten voor recht en orde.

¹⁷⁵ Lucas, *The Low Countries*, 473.

Bibliografie

Manuscripten

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Brussel KB: IV 1284, 5. (Fragmenten van Boendales *Meliboeus*)

Gent, Universiteitsbibliotheek, Gent UB: 1607. (Fragmenten van Boendales *Meliboeus*)

Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, ms. Olim Hamburg, sub: Germ. 24. (Boendales *Meliboeus*)

Oxford, Bodleian Library, ms. Marshall 29, catalogusnr 5264. (Boendales *Meliboeus*)

Parijs, Bibliothèque Nationale, MS fr., 578; fols. 56r-70v. (De Louens' *Livre de Mellibée*)

Sint-Truiden, IFG: A22. (Het 'Rekemse handschrift' met Potters *Mellibeus*)

Bronnedities

Brereton, G.E. en Ferrier, J.M. (eds.) *Le menagier de Paris* (Oxford 1981).

Evelyn, C. de (ed.) *Peter Idley's Instructions to his son* (Londen 1935).

Heymans, J.G. (ed.), *Van den derden Eduwaert: coninc van Ingelant hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrijc te winnen ende hoe hij Doernic belach. Uitgegeven met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350* (Nijmegen 1983).

Hiltz, S., *De amore et dilectione dei et proximi et aliarum rerum et de forma vite: an edition (Latin text)* (Philadelphia 1980) 290-325.

Jongen, L. en Piters, M., *Jan van Boendale, Lekenspiegel: een leerdicht uit Antwerpen* (Amsterdam 2003).

Leendertz, P. (ed.) *Der minnen loep door Dirc Potter*, 3 delen (Leiden 1845-1847).

Overmaat, B.G.L. (ed.) *Mellibeus: een geschrift van Dirc Potter: inleiding en tekstuitgave: met enkele nieuwe gegevens voor de biographie en aantekeningen over de bron van de Blome der Doecheden* (Arnhem 1950).

Schoutens, F.P.S. (ed.) *Dat bouck der bloemen. Handschrift der XVe eeuw* (Hoogstraten 1904).

Snellaert, F.A., *Nederlandse gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen* (1869).

Sundby, T. (ed.) *Albertani Brixienensis Liber consolationis et consilii, ex quo hausta est fabula de Malibeo et Prudentia* (Londen 1873).

Willems, J.F., *Les gestes des ducs de Brabant, par Jean de klerk, d'Anvers, publiés par J.F. Willems, membre de l'académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles* (Brussel 1839).

Literatuur

Aers, D., 'Chaucer's *Tale of Melibee*: whose virtues?', in Aers, D. (ed.) *Medieval literature and historical inquiry: essays in honor of Derek Pearsall* (Cambridge 2000) 69-81.

Anrooij, W. van e.a. (eds.) *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002).

Anrooij, W. van, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding', in: Anrooij, W. van e.a., *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 9-16.

Artifoni, E., 'La politique est "in fatti" et "in detti": l'éloquence politique et les intellectuels dans les cités communales au XIIIe siècle', in: Bériou, N., Boudet, J.P. en Rosier-Catach, I. (eds.) *Le pouvoir des mots au Moyen Âge* (Turnhout 2014) 209-224.

Askins, W., 'The *Tale of Melibee*', in Correale, R.M. en Hamel, M. (eds.) *Sources and analogues of the Canterbury tales* (Cambridge 2002) 321-408.

Askins, W., 'The *Tale of Melibee* and the Crisis at Westminster, November, 1387', *Studies in the Age of Chaucer, Proceedings* 2 (1986) 105-107.

Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Deel 1: de grote politieke krisissen* (Brussel 1984).

Avonds, P., "'Ghemeyn oirbaer": volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw', in: Reynaert, J. en Hogenelst, D., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9 (Amsterdam 1994) 164-180.

Avonds, P., 'Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden in de late middeleeuwen', *Noordbrabants historisch jaarboek* 1 (1984) 1-8.

Bange, P., '*Moraliteyt saelt wesen*': het laat-middeleeuwse moralistisch discours in de Nederlanden, *Middeleeuwse studies en bronnen* 99 (Hilversum 2007).

Boffa, S., 'The duchy of Brabant caught between France and England: geopolitics and diplomacy during the first half of the Hundred Years War', in: Villalon, L.J.A. en Kagay, D.J. (eds.) *The Hundred Years War: a wider focus* (Leiden 2005) 212-216.

Bornstein, D., 'Chaucer's *Tale of Melibee* as an example of the style clerical', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 12.4 (1978) 236-254.

Braake, S. ter, 'Parties and factions in the late Middle Ages: the case of the Hoeken and Kabeljauwen in The Hague (1483-1515)', *Journal of medieval history* 35.1 (2009) 97-111.

Brinkman, H., '1330: Jan van Boendale wordt berispt wegens passages in *Der leken spiegel* – een wereldbeeld in verzen', in: Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (ed.) *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 53-57.

Brunner, O., *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Wenen 1939).

Burke Severs, J., 'The Tale of Melibeus', in: Bryan, W.F. en Dempster, G. (eds.) *Sources and analogues of Chaucer's Canterbury Tales* (Londen 1941) 560-614.

Buuren, A.M.J. van, *Der minnen loep van Dirc Potter: studie over een Middelnederlandse Ars amandi* (Utrecht 1979).

Buuren, A.M.J. van, 'Dirc Potter, a medieval Ovid', in: Kooper, E. (ed.) *Medieval Dutch literature in its European context* (Cambridge 1994) 151-167.

Buuren, A.M.J. van, 'Een seer notabel boeck: *Blome der doechden* van Dirc Potter', in: Buuren, A.M.J. van (ed.) *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Utrecht 1985) 41-54.

Buuren, A.M.J. van, '25 maart 1415: Dirc Potter krijgt bij grafelijk besluit hofstere in leen. Didactische literatuur van een Haags hoveling', in: Schenkeveld-van der Dussen, M.A. e.a. *Nederlandse literatuur: een geschiedenis* (Groningen 1993) 92-96.

Cardelle de Hartmann, C., *Lateinische Dialoge 1200-1400: Literaturhistorische Studie und Repertorium* (Boston 2007).

Collette, C.P., 'Heeding the counsel of Prudence: a context for the *Melibee*', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 29.4 (1995) 416-433.

Corbellini, S., *Italiaanse deugden en ondeugden: Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù* (Amsterdam 2000).

Cowgill, J., 'Patterns of feminine and masculine patterns of persuasion in the *Melibee* and the *Parson's Tale*', in: Benson, C.D. en Robertson, E. (eds.) *Chaucer's religious tales* (Cambridge 1990) 171-183.

Daileader, C.R., 'The *Thopas-Melibee* sequence and the defeat of antifeminism', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 29.1 (1994) 26-39.

Dean, T., 'Italian medieval vendetta', in: Netterstrøm, J.B. en Poulsen, B. (eds.) *Feud in medieval and early modern Europe* (Aarhus 2007) 135-145.

DeMarco, P., 'Violence, law and Ciceronian ethics in Chaucer's *Tale of Melibee*', *Studies in the age of Chaucer* 30 (2008) 125-169.

Fraulini, F., 'Disciplina della parola, educazione del cittadino. Analisi del Liber de doctrina dicendi et tacendi di Albertano da Brescia', *Montesquieu.it* 6.6 (2014) 1-38.

Fuchs, J.W., Weijers, O. en Gumbert, M. (eds.) *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevii: woordenboek van het middeleeuws Latijn van de noordelijke Nederlanden. Volumen II-C* (Leiden 1981).

Geltner, G., *De gesel en de ander: lijfstraffen en culturele identiteit van Oudheid tot heden* (Amsterdam 2014).

Graham, A., 'Albertanus of Brescia: a preliminary census of vernacular manuscripts', *Studi medievali* 41.2 (2000) 891-924.

Green, D., *The Hundred Years War: a people's history* (Londen 2014).

Guerrini, P., 'Albertano da Brescia', in: Ghisalberti, A.M., *Dizionario biografico degli Italiani* 1 (Rome 1960) 669.

Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Bloedwraak en vete in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123.2 (2010) 159-177.

Kinable, D., 'De opdrachten in Boendales *Jans Teesteye* en *Der Leken Spieghel* als receptiegegeven', in: Geest, W. de en Clercq, M. de (eds.) *Ingenti spiritu. Huldealbum voor W.P.F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag* (Brussel 1989) 131-163.

Kinable, D., 'Een wereldbeschouwelijke spiegel voor de leek: codex Marshall 29', *Spiegel der letteren* 43.1 (2001) 3-31.

Kinable, D., *Facetten van Boendale: literair-historische verkenningen van Jans Teesteye en de Lekenspiegel* (Leiden 1998).

Kumhera, G., *The benefits of peace: private peacemaking in late medieval Italy* (Leiden 2017).

Leeuwen, J. van, 'Mag Melibeus wraak nemen? Conflictbeheersing in Middelnederlandse moraliserend-didactische literatuur', *Queeste: tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 8:1 (2001) 27-49.

Lucas, H.S., 'Edward III and the poet chronicler John Boendale', *Speculum* 12:3 (1937) 367-369.

Lucas, H.S., *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326-1347* (Philadelphia 1976).

Muir, E., *Mad blood stirring. Vendetta and factions in Friuli during the Renaissance* (Baltimore 1993).

Netterstrøm, J.B. en Poulsen, B. (eds.) *Feud in medieval and early modern Europe* (Aarhus 2007).

Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer: literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987).

Oostrom, F.P. van, 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen', *Literatuur* 1 (1984) 327-335.

Oostrom, F.P. van, 'Literatuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)', in: Boer, D.E.H. de en Marsilje, J.W., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1987) 98-112.

Oostrom, F. van, *Wereld in woorden: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013).

Pleij, H., *Op belofte van profijt: stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*, *Nederlandse literatuur en cultuur van de middeleeuwen* 4 (Amsterdam 1991).

Powell, J.M., *Albertanus of Brescia: the pursuit of happiness in the early thirteenth century* (Philadelphia 1992) 14.

Raccagni, G., 'An exemplary revolt of the central Middle Ages? Echoes of the first Lombard League across the Christian world around the year 1200', in: Firnhaber-Baker, J. en Schoenaers, D. (eds.) *The Routledge history handbook of medieval revolt* (Oxford 2017) 130-152.

Reynaert, J., 'Boendale of "Antwerpse school"? Over het auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*', in: Anrooij, W. van e.a., *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 127-157.

Reynaert, J. en Hogenelst, D., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9* (Amsterdam 1994).

Rosier-Catach, I., 'Le pouvoir des mots au Moyen Âge: diversité des pratiques et des analyses', in: Bériou, N., Boudet, J.P. en Rosier-Catach, I. (eds.) *Le pouvoir des mots au Moyen Âge* (Turnhout 2014) 9-16.

Staley Johnson, L., 'Inverse counsel: contexts for the *Melibee*', *Studies in philology* 87.2 (1990) 137-155.

Stein, R., *De hertog en zijn staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380-ca. 1480* (Hilversum 2014).

Stein, R., *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).

Stein, R., 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn "Brabantsche Yeesten"?', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 106 (1990) 262-280.

Stein, R., Boele, A. en Blockmans, W., 'Whose community? The origin and development of the concept of Bonum commune in Flanders, Brabant and Holland (twelfth – fifteenth century)', in: Lecuppre-Desjardin, E. en Bruaene, A.L. van (eds.) *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)* (Turnhout 2010) 149-169.

Stillwell, G., 'The political meaning of Chaucer's *Tale of Melibee*', *Speculum* 19 (1944) 433-444.

Taylor, J.K., 'Chaucer's tale of Melibee and the failure of allegory', *Exemplaria* 21 (2009) 83-104.

Uytven, R. van, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale', in: Anrooij, W. van e.a. (eds.) *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 17-29.

Veldhuizen, M.D., 'Wees een haan: die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is', *Vooyts* 34 (2016) 126-129.

Waley, D. *The Italian city-republics* (London 1988).

Wallace, D., *Chaucerian polity: absolutist lineages and associational forms in England and Italy* (Stanford 1997) 214.

Waterhouse, R. en Griffiths, G., '"Sweete wordes" of non-sense: the deconstruction of the moral *Melibee* (Part II)', *The Chaucer review: a journal of medieval studies and literary criticism* 24.1 (1989) 53-63.

Wuttke, U., *Im Diesseits das Jenseits bereiten: Eschatologie, Laienbildung und Zeitkritik bei den mittelniederländischen Autoren Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem und Jan van Leeuwen* (Göttingen 2016).